

XI.

NDH:
Bosanskohercegovački
Muslimani

Zbog cijelog niza razloga, bosanskohercegovački Muslimani u NDH zaslužuju posebno poglavlje. Kako je BiH imala pretežno muslimansko i pravoslavno stanovništvo, bila je najslabija točka ionako vrlo slabe ustaške države, iako su Pavelić i mnogi drugi ustaški vođe bili Hrvati iz BiH. Od četrdesetih godina 19. stoljeća BiH je bila politički bonus koji su željeli i Srbi i Hrvati. Nakon Prvoga svjetskog rata, Muslimani su bili vrlo nezadovoljni Srbima zbog agrarne reforme koju su ovi proveli, a tijekom Drugoga svjetskog rata bili su nezadovoljni ustaškim tretmanom. Neki su Muslimani zapravo gotovo cijelo vrijeme rata pokušavali postići političku autonomiju tako što su sklapali separatne sporazume s Nijemcima. Komunisti su obećavali autonomiju od tridesetih godina 20. stoljeća, ali su se i partizani u prvoj fazi rata u BiH suočili s golemim poteškoćama – kako pridobiti muslimanske mase. Mirom je BiH dobila državnost unutar nove federativne Jugoslavije i priznanje Muslimana kao posebne nacionalnosti, po statusu jednake Srbima i Hrvatima. Muslimani u BiH doživjeli su politički i kulturni preporod, sve do devedesetih godina 20. stoljeća kad su ponovni etnički sukobi izazvali raspad Jugoslavije.

Vidjeli smo da su ustaše polaganjem prava na BiH kao dio hrvatskoga „etničkog i povijesnog” teritorija slijedili hrvatsku nacionalističku tradiciju. Do prvih vijesti o postojanju bosanskih „krstjana” potkraj 12. stoljeća, stanovništvo Bosne bilo je uglavnom hrvatsko i rimokatoličke vjere. Tijekom idućih 300 godina, do osmanskog osvajanja 1463. godine, na bosansku regiju odnosno, kasnije, državu, prava je polagala hrvatska, odnosno ugarsko-hrvatska država. Bosanski banovi (vladari) i kraljevi, osobito u periodima slabosti, priznavali su ugarsko-hrvatske kraljeve kao vrhovne gospodare. Ustaše su iznosile tvrdnju da su preci većine Muslimana u BiH do prijelaza na islam bili Hrvati i katolici ili „krstjani”, pa da su oni, prema tome, kao što su neki Hrvati govorili, „cvijet” hrvatske nacije, ili najčišći od svih Hrvata. Hrvatski katolici sa svojih 24% sačinjavali su zajedno s Muslimanima, kojih je 1931. bilo 31%, većinu od 55% ukupnog stanovništva BiH, što je hrvatskim nacionalistima bila osnova za polaganje prava na BiH.¹

Hrvatsko polaganje prava nisu, međutim, osporavali samo Muslimani nego i Srbi. Srbi su svojatali Muslimane kao „braću po krvi” i kao sastavni dio srpske nacije.² Od kraja 19. stoljeća pa sve do Drugoga svjetskog rata, Srbi u BiH bili su u većini s 43-44% ukupnog stanovništva, dijelom i zbog toga što se od početka 20. stoljeća manji postotak Muslimana opredjeljivao za srpsku narodnost. Srbima su Muslimani bili potrebni, iako ne toliko koliko Hrvatima, kako bi ojačali temelj za svoje polaganje povijesnih prava na BiH, ali srpsko je polaganje prava bilo manje opravdano nego hrvatsko. Istina je da su dijelovi Bosne zajedno s teritorijem Hercegovine do rijeke Neretve i dio južne Dalmacije bili pod srpskim kraljevstvom tijekom dijela srednjeg vijeka. Ali u 20. stoljeću, većina Srba u BiH bili su potomci naseljenika iz srpskoga i crnogorskoga područja središnjeg Balkana, koji su u Bosnu došli za vrijeme vladavine Osmanlija, osobito u 18. i 19. stoljeću.

Dakle, dva međusobno isključiva centra pretendirala su na BiH; od 1840. naovamo izazivali su veće strasti nego bilo koja druga politička tema u hrvatskoj i srpskoj nacionalističkoj povijesti.³

Za veliku većinu Muslimana, suparnička polaganja prava Srba i Hrvata bila su više iritirajuća nego presudna: iako su bili uglavnom južnoslavenske krvi i govorili istim jezikom poput Srba i Hrvata, smatrali su se posebnim zbog svoje islamske vjere. Njihova nacionalna pripadnost bilo je pitanje koje su im nametnuli Srbi i Hrvati iz utilitarnih političkih razloga. Iako se nekolicina Muslimana intelektualaca pod utjecajem modernih nacionalističkih pokreta odlučila smatrati se Hrvatima ili Srbima, većina intelektualaca i gotovo cijela muslimanska populacija, urbana kao i ruralna, smatrali su se Muslimanima (a ranije čak i Turcima).⁴

Takav način razmišljanja imao je dugu povijest, čiji korijeni sežu u prošlost do bosanske države i Crkve u srednjem vijeku i više od 400 godina osmanske vladavine u BiH. Nas tu uglavnom zanimaju dva aspekta te povijesti: prvo, kako su događanja tijekom tih ranijih perioda pridonijela osjećaju bosanskohercegovačkih Muslimana da su nešto posebno i drukčije od pravoslavnih Srba i katoličkih Hrvata i, drugo, koje su sile rezultirale velikom vjerskom i nacionalnom pomiješanošću stanovništva BiH. Oba elementa značajno su pridonijela krvavom razvoju događaja na tom području tijekom Drugoga svjetskog rata.

POVIJESNI KONTEKST

Srednjovjekovna bosanska država i Crkva

Sve do sredine 12. stoljeća, naziv Bosna upotrebljavan je samo za malo područje gornjeg toka rijeke Bosne, koje je u raznim periodima pripadalo bizantskoj, hrvatskoj ili srpskoj državi. Od oko 1200. Bosna je razvila vlastitu političku individualnost, koju je uspjela održati tijekom dva i pol stoljeća, iako je formalno ostala pod vrhovništvom ugarsko-hrvatskih kraljeva. Tijekom tog perioda povremeno je bila posve nezavisna i proširila svoj teritorij na sve strane na račun susjeda. Godine 1377. bosanski ban (vladar) dao se okruniti kraljem susjednih srpskih zemalja na temelju svog srodstva s dinastijom Nemanjića, i ta je titula kasnije priznata i za užu Bosnu.⁵

Bosanska kraljevska kruna i vijeće bosanskog plemstva služili su kao dva konstitutivna stupa države.⁶ Teritorij je pripadao ili vladaru ili nekolicini moćnih vazala, kojih je početkom 15. stoljeća bilo šest ili sedam. Veliki i mali vazali često su vodili ratove jedan protiv drugoga oko teritorija ili kojekakvih prava, a oni najveći povremeno i protiv kralja. Godine 1448., vladar Huma, jugoistočnog dijela Kraljevstva – uzeo je posebnu titulu hercega (vojvode) od sv. Save kako bi naglasio svoju neovisnost o kralju te da je njegov položaj viši od položaja drugih vazala.⁷ Današnje ime Hercegovine potječe od te titule.

Potkraj 12. stoljeća među klerom bosanske katoličke biskupije razvila se posebna Crkva, čiji su pripadnici sebe zvali „krstjanima” (u znanosti se često govorilo o bogumilima). U Crkvi se upotrebljavao narodni jezik i, kako se čini, istočni obred, a na čelu joj je bio domaći biskup. Unutar zemlje, veliki dio klera, feudalni gospodari i stanovništvo, kao i otprilike polovica vladara u iduća dva i pol stoljeća, bili su sljedbenici ili su tolerirali lokalnu Crkvu, čime je bosansko političko tijelo bilo podijeljeno oko religije. Kao rezultat te podjele, međusobnog suparništva i centrifugalnih tendencija velikih feudalaca te bijednih uvjeta u kojima su živjeli kmetovi, srednjovjekovna bosanska država uvijek je bila slaba i nestabilna.⁸

Crkva bosanska bila je za zemlju uzrok beskrajnih nevolja. I pape i ugar-

sko-hrvatski kraljevi, i srpska država i Pravoslavna crkva, smatrali su je heretičkom. Kraljevi su u savezništvu s papama vodili nekoliko križarskih ratova protiv Bosne kako bi iskorijenili herezu i pokorili zemlju. Papa je 1233. doveo u Bosnu dva strana biskupa uzastopce kako bi djelovali protiv heretika, ali jedino što su postigli bilo je otuđivanje stanovništva.⁹ Oko 1250. papa je sjedište bosanske biskupije preselio van Bosne, ali to je Katoličku crkvu u Bosni, sad i bez biskupa na licu mjesta, samo još više oslabilo, dok se Crkva bosanska širila. U 13. i početkom 14. stoljeća, pape su u Bosnu poslale dominikance, a poslije i franjevce kao misionare i inkvizitore, ali sukobi između redova prisilili su papu da izabere jedan od ta dva reda – franjevce – i da im monopol nad inkvizitorskim radom u Bosni.¹⁰ Napori katoličkih redova povremeno su davali rezultate, tako da se nekoliko bosanskih vladara i feudalnih gospodara odreklo „krstjanske” hereze, ali uspjeh je bio samo privremen i antagonizam prema Rimu, katoličkim redovima, dostojanstvenicima i ugarsko-hrvatskim kraljevima se nastavio. Katolička crkva nastojala je – radi obrane svojih interesa – ujediniti različite elemente u Bosni – vladara, većinu feudala i klera te „krstjansko” stanovništvo, i Crkva je bosanska preuzela ulogu nacionalne crkve braneći sebe i državu od stranih sila.

Dok srednjovjekovna bosanska država nije privukla na sebe veću pozornost povjesničara, dotle je Crkva bosanska predmet intenzivnog proučavanja već 150 godina. Francuski povjesničar Charles G. A. Schmidt napisao je 1849 – u prvoj modernoj studiji o Crkvi bosanskoj – da je bila dualistička, umjerene orijentacije i vrlo srodna katarskoj sekti koja se iz Carigrada proširila do Dalmacije, a odatle u Bosnu, sjevernu Italiju i južnu Francusku. Gotovo dva desetljeća kasnije, 1867, objavljena je prva studija jednog južnoslavenskog autora, Božidara Petranovića, koji tvrdi da je Bosanska crkva u suštini bila Pravoslavna crkva, s nekim malim modifikacijama. Potom je 1869. i 1870, nakon dugogodišnjih istraživanja i djelomično kao odgovor Petranoviću, katolički svećenik i eminentan hrvatski povjesničar Franjo Rački, koristeći i katoličke i domaće „krstjanske” izvore, dokazao je da je Crkva bosanska pripadala neo-manihejskoj dualističkoj herezi, a 1924, Vaso Glušac, na temelju domaćih izvora razradio je i učvrstio Petranovićeve tvrdnje da je Crkva bosanska bila pravoslavna.¹¹

Naravno, hrvatski povjesničari smatrali su uključivanje u raspravu svojom patriotskom dužnošću, jer Petranovićevo i kasnije Gluščevo stajalište da su bosanski „krstjani” u suštini pravoslavci značilo je da su morali biti i Srbi i da, prema tome, s povijesne točke gledišta, BiH u moderna vremena pripada baštini srpskoga naroda. Počevši od prijelaza iz 19. u 20. stoljeće, niz hrvatskih autora uhvatio se u koštac s izazovom. Svi su oni potvrdili da je Crkva bosanska, suprotno nalazima papa i katoličke inkvizicije, zapravo bila Katolička crkva s malim odstupanjima.¹² Političke implikacije tog stava bile su

očite. Kako je Bosanska crkva bila katolička, rezonirali su, a bosanski vladari u srednjem vijeku formalno, a povremeno i stvarno, vazali ugarsko-hrvatskih kraljeva, srednjovjekovna BiH bila je, dakle, hrvatska i njeno stanovništvo, uključujući i Muslimane, koji su uglavnom potomci islamiziranih „krstjana”, ostaju dio hrvatskoga nacionalnog korpusa.

Prema najčešće zastupljenim pogledima, utemeljenim u prvom redu na radovima Jaroslava Šidaka, profesora Zagrebačkog sveučilišta, vodećeg jugoslavenskog eksperta za tu Crkvu, ona je bila umjereno dualistička.¹³ Njen nauk su iz Bizanta i drugih dijelova Bliskog istoka u Dalmaciju, potkraj 12. stoljeća, donijeli dalmatinski trgovci. Kad su članovi sekte protjerani iz dalmatinskih gradova kao heretici, utočište su našli u susjednoj Bosni. To je u glavnim crtama stav koji je francuski povjesničar Schmidt zauzeo 1849. godine. On je, također, sugerirao da su „krstjani” po svom nauku i organizaciji bili slični katarima u sjevernoj Italiji i albižanima u južnoj Francuskoj, iako su svoj vrhunac dosegli nekih 150 godina nakon što su pape i njihovi politički saveznici ove pokorili.

Crkva bosanska je svoje najgorljivije pristaše imala među klerom i plemstvom, koje je imalo osobne razloge za opoziciju Katoličkoj crkvi i ugarsko-hrvatskim kraljevima. Zato je oko 1330. s lakoćom postala „izrazito državna crkva”. Uslijedilo je preko dva stoljeća dugo razdoblje u kojem je bila „zaštitnik i ideološki predstavnik političke nezavisnosti zemlje u borbi protiv ekspanzionističkih tendencija ugarske krune”. Zato je Crkva bosanska, „koja je zahvaljujući obrednom jeziku i pismu ionako bila bliska narodu, zapravo imala karakteristike istinske narodne crkve”.¹⁴

Postojanje Crkve bosanske snažno je utjecalo ne samo na religiozni nego i na politički i kulturni život zemlje. Iako se razvila u nacionalnu državnu crkvu i bila glavni potporanj bosanske države u posljednja dva desetljeća njezina postojanja, posljedice tog uspjeha nisu bile samo povoljne. Prema Solovjevu, usprkos njenom prvotno revolucionarnom karakteru, Crkva bosanska je s vremenom postala slugom feudalne klase jer nije imala vlastite posjede ni ekonomsku moć pa nije mogla postati protuteža plemstvu. Favoriziranjem upotrebe nacionalnog jezika u obredu i državnoj administraciji, Crkva je pridonijela kulturnoj izolaciji Bosne u odnosu na Rim i na Bizant. Zato je, „iako smještena nadomak Jadranskog mora, Bosna ostala nekultivirana, neupućena u stranu kulturu, a nesposobna razviti svoju vlastitu”. Bosna je jedina od južnoslavenskih zemalja koja nema srednjovjekovnu kulturnu baštinu u obliku katedrala i samostana, slikarstva, književnosti ili zakonika. Konačno, kao što je Solovjev naglasio, mnogi su „krstjani” kasnije prihvatili islam i tako pridonijeli postojanju triju religija na tlu BiH.¹⁵

Tijekom 13. početkom 14. stoljeća, glavni neprijatelj bosanske države i Crkve bilo je Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo. Situacija se, međutim, drastično

promijenila u drugoj polovici 14. stoljeća kad je počela ekspanzija Osman-skog Carstva u jugoistočnoj Europi. Osmanlije su u velikom broju na Balkan-ski poluotok prvi put došli 1342. kao plaćenička vojska. Odlučili su pokoriti to područje i najprije 1354. osvojili Galipolje, a onda iz te utvrde započeli s osvajanjima koja su trajala dva stoljeća i odvela ih do obala Jadranskog mora i pred vrata Beča. Srpsku srednjovjekovnu državu pokorili su 1371. i 1389. go-dine. Od nje je preostala samo despotovina u Smederevu, koja je bila vazalna država Osmanlijama, a koju su oni ionako pokorili 1459. godine. Drugo Bu-garsko Carstvo i njegov glavni grad Trnovo zauzeli su 1393. godine. Konačno, 1453, zauzeli su Carigrad i tako s povijesne scene uklonili Bizantsko Carstvo, svojedobno najmoćniju državu u srednjovjekovnoj Europi i Maloj Aziji.¹⁶

Bilo je samo pitanje vremena kada će pasti i Bosna, koja im je ležala neposredno na putu prema sjeverozapadu, prema Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu i Mletačkoj Republici. Bila je lak plijen, ekonomski iscrpljena na-kon ponovljenih ratova protiv Ugarske, razjedinjena čestim borbama između kralja i regionalnih feudalaca i podijeljena vjerskim razlikama. Kmetovi su bili nezadovoljni, preopterećeni davanjima plemstvu i troškovima čestih ratova.

Prvi osmanski pohodi na bosanski teritorij bili su 1386. i 1388. godine. Na-kon 1415, osmanski utjecaj stalno je rastao, i polovicom 15. stoljeća Osmanlije su kralju i izvjesnom broju feudalaca nametnuli plaćanje godišnjeg danaka sultanu. Do 1451. već su uspjeli osvojiti dijelove bosanskoga teritorija sve do rijeke Bosne i grada Vrhbosne na zapadu, u čijoj su blizini osnovali vlastiti grad, Sarajevo. Godine 1463. došla je velika osmanska vojska s ciljem poko-ravanja ostatka Kraljevstva. Iako su ugarsko-hrvatske snage uspjele ponovo preoteti natrag dio teritorija, do 1528. Osmanlije su uspjeli završiti osvajanje Bosne.¹⁷

Uskoro nakon pokoravanja Bosanskog Kraljevstva, Osmanlije su se ponovo počeli širiti prema zapadu i sjeveru. Godine 1493. nanijeli su težak poraz hrvatskoj vojsci u bici na Krbavskom polju. U toj bici izginula je većina hrvatskoga plemstva i ono se od tog gubitka nikad više nije oporavilo. Godine 1526. Osmanlije su porazili ugarsko-hrvatske snage kod Mohača na Dunavu, ubili ugarsko-hrvatskog kralja i zauzeli Budim, koju su zadržali sljedećih 150 godina. Kad su Hrvati i Ugri 1527. izabrali za kralja austrijskoga nadvojvodu Ferdinanda Habsburškog, austrijska dinastija Habsburg postala je glavni brani-telj katoličkog svijeta od Osmanlija u središnjoj Europi. Mletačka Republika tu je funkciju imala na područjima uz Jadransko i Jonsko more i na istočnom Sredozemlju.¹⁸

U svojim osvajanjima u jugoistočnoj Europi Osmanlije su se najdalje proširili početkom 17. stoljeća, kad su kontrolirali i velik dio hrvatskoga teri-torija – gotovo čitavu Dalmaciju, velike dijelove Like, Korduna i Banije i čitav Srijem i Slavoniju – i došli gotovo pred vrata Zagreba. Gotovo dvjesto godina,

od kraja 15. do početka 18. stoljeća, ta su hrvatska i njima susjedna područja bila glavno poprište bitke između križa i polumjeseca. Hrvatske zemlje služile su kao vojna granica između katoličkog kršćanstva i Osmanskog Carstva, i ta je činjenica hrvatski narod koštala beskrajnih žrtava u krvi i materijalnim dobrima.

Bosanska država i Bosanska crkva iza sebe nisu imale ni međunarodne sile, papu i Katoličku crkvu, ni dinamičnost srednjovjekovne srpske države, ni organizaciju i duh Srpske nacionalne crkve, ali imale su tradiciju zasebnog političkog i vjerskog entiteta i preko 200 godina borbe protiv kako Katoličke tako i Pravoslavne crkve te ekspanzionizma ugarsko-hrvatskih kraljeva. Činjenica da su tako dugo odolijevale moćnim pritiscima pokazuje kolika je bila njihova vitalnost. Zato je kod većine bosanskoga stanovništva nastao osjećaj posebnosti u odnosu na druge slavenske narode u tom području. Taj faktor pridonio je masovnoj islamizaciji BiH pod Osmanlijama. Za vrijeme osmanske vladavine, među privilegiranom muslimanskim stanovništvom, još se i intenzivirao.

BiH za vrijeme osmanske vladavine

Kako su Osmanlije prodirali sve dublje u bosanski teritorij, paralelno su tekla dva procesa: Bosna je (a nakon njenog osvajanja, 1482, i Hercegovina) organizirana kao pokrajina koja je vojna granica (a kasnije i pašaluk), i veliki dio stanovništva je islamiziran.¹⁹

Nakon osmanskog osvajanja, zemlja u BiH postala je dio sultanova veleposjeda, i veći dio je podijeljen u obliku vojnih lena pojedincima koji su zadužili Carstvo, obično onima koji su se istakli hrabrošću u borbama. Ovi su time postali pripadnici feudalne konjice i bili obavezni ići u rat kad god su bili pozvani i sa sobom dovesti broj ljudi proporcionalan prihodima s lena.²⁰ Tijekom prva dva i pol stoljeća vladavine Osmanlije su, vrlo promišljeno, izvjestan broj lena podijelili kršćanima, uglavnom bivšem nižem plemstvu, kao i vođama nomadskih vlaških grupa, kako bi taj narod vezali za svoju državu. Teritorijalna raspršenost feudalne konjice imala je izrazite ekonomske prednosti za središnju vlast koja, zahvaljujući takvom sustavu, nije bila opterećena održavanjem golemih garnizona u svim dijelovima Carstva. Dokle god je osmanski politički i vojni sustav bio snažan, posjednik lena koji bi odbio odazvati se mobilizaciji ili koji bi postao nediscipliniran, lako je mogao biti kažnjen oduzimanjem lena.

Osmanlije su preuzeli i kršćanske vojne i poluvojne pomoćne jedinice koje su otprije postojale u Bizantskom Carstvu i balkanskim državama i upotrebljavali ih za razne svrhe. To su, na primjer, bili akindžije (laka konjica), derbendžije (trupe za osiguranje i održavanje cesta), martolozi (pješaci, voj-

na prethodnica, obično kršćana, u osmanskoj vojsci), Vlasi, vojnuci i mnogi drugi.²¹ U južnoslavenskim zemljama te su se skupine sastojale uglavnom od pravoslavnih Srba i Vlaha, a samo mali broj njih bili su Hrvati, katolici. Služili su Osmanskom Carstvu u vojnim operacijama protiv kršćanskog svijeta i pomagali držati domaće kmetove pod kontrolom.

Dok se Osmansko Carstvo širilo, Bosna je Osmanlijama služila kao vojna baza za napade na druga područja. Kad je osmanska vojna sreća počela slabiti, Bosna je postala europski obrambeni bastion Carstva. Zbog brojnog muslimanskog stanovništva i strateške važnosti kao granične pokrajine, u sustavu zemljoposjeda i organizaciji obrane uvedeno je nekoliko jedinstvenih promjena. Negdje od početka 17. stoljeća, vojna lena u BiH postala su nasljedna. Uz to, vidjevši djelotvornost Vojne krajine na habsburškoj strani granice, Osmanlije su u svrhu zaštite granica i osiguranja mira i komunikacija u unutrašnjosti ustanovili specijalnu vojnu instituciju: kapetanije. S vremenom, i kapetanije i služba u trupama koje su im stajale na raspolaganju također su postali nasljedni, i kapetani vremenom postaju najbogatiji i najmoćniji ljudi u pašaluku.²²

Već potkraj 16. stoljeća u Osmanskom Carstvu bilo je znakova unutarnjeg propadanja. U BiH, geografski udaljenoj ali pretežno muslimanskoj, propadanje je bilo sporije i nikada nije bilo toliko akutno kao u drugim dijelovima Carstva, ali ipak je bilo evidentno.²³ Propadanjem su bili osobito zahvaćeni stari i svojedobno stabilni sustavi vojnih lena i elitnih jedinica kao instrumenta središnje vlasti. Umjesto toga, sve više su promovirali i branili vlastite interese, ignorirali svoju odgovornost i zastrašivah kršćanske i muslimanske seljake, što je zapravo značilo stanje feudalne anarhije.²⁴ To se nastavilo tako dugo dok središnja vlast nije bila voljna ili sposobna potvrditi svoj autoritet. U devedesetim godinama 18. stoljeća učinjeni su neki početni naponi kako bi se Osmansko Carstvo moderniziralo, ali bez uspjeha. U dvadesetim godinama 19. stoljeća, započelo se novim programom reformi,²⁵ a 1839. novim reformama ukinute su sve vojne formacije feudalnog porijekla i zamijenjene općom vojnom obvezom, uvedeni su novi ujednačeni porezi i ukinuta pravna diskriminacija nemuslimana. To je bilo previše za bosanskohercegovačke begove od kojih su se mnogi četrdesetih godina 19. stoljeća otvoreno pobunili protiv Porte. Politička i vojna moć begovata u BiH skršena je i reforme, done-sene 1839., konačno su provedene tek početkom pedesetih godina 19. stoljeća. Unutar jedne generacije, međutim, seljački ustanci protiv Porte i rat protiv Rusije promijenili su kartu Balkana. Srbija, Crna Gora i Rumunjska priznate su kao nezavisne države, Bugarska je podijeljena i ostala je pod osmanskom vrhovnom vlašću, a BiH je ustupljena Austro-Ugarskoj kao okupacijskoj sili.

Osmansku vladavinu u BiH karakterizira organizacija zemlje u vojnu pograničnu provinciju, i prijelaz velikog dijela stanovništva na islam. Neki Bosanci islam su prihvatili već u prvoj polovici 15. stoljeća kad su Osman-

lije postupno prodrli u istočne dijelove zemlje, pokorili feudalce i obećali mir kmetovima. Većina istraživača se slaže da su tijekom druge polovice 15. i prve polovice 16. stoljeća „krstjani” i bivši „krstjani” (kriptokrstjani, koji su za vladavine zadnja dva bosanska kralja bili prisiljeni prijeći na katolicizam) bili ti koji su prigrlili islam. Konvertiralo je i nešto katolika i pravoslavaca, ali samo izuzetno. Proces islamizacije bio je najintenzivniji do polovice 16. stoljeća, iako se nastavio i neko vrijeme nakon toga, a onda je koncem 17. stoljeća počeo jenjati, što je bio odraz općeg stanja Carstva u Europi.

U svim zemljama jugoistočne Europe koje su pale pod vlast Osmanlija postojali su pojedinci i malene skupine stanovništva koje su prihvatile islam, ali, osim Albanije i nekih dijelova Bugarske naseljenih Pomacima, BiH je bila jedino područje gdje se dogodila masovna islamizacija. Glavni razlog korijeni u prethodna dva i pol stoljeća vjerskih sukoba između Rimokatoličke crkve i Crkve bosanske, koji su se događali paralelno s opetovanim političkim i vojnim ofenzivama ugarsko-hrvatske države na Bosnu. Takva situacija olakšala je širenje islama. Bosanski kmetovi, koji su morali nositi ekonomski teret kako trajnih sukoba između domaćih feudalaca tako i ratova protiv ugarsko-hrvatskih kraljeva, bili su krajnje nezadovoljni svojim položajem i otvoreni za vještu osmansku propagandu koja im je obećala ukidanje kmetstva i bolje uvjete života.²⁶ Osim toga, određene sličnosti u doktrini i načinu prakticiranja vjere između islama i Bosanske crkve učinile su prelazak na islam lakšim za „krstjane” nego za katolike i pravoslavce. Neki povjesničari iznijeli su tvrdnju da su širenju islama na Balkanu mnogo pridonijeli i muslimanski asketski redovi, primjerice derviši, koji su privukli brojne obraćenike.²⁷

Za one bosanske mladiće, koji su na islam prešli slobodnom voljom, najvažniji razlog bio je oportunitizam. Prelaskom na islam, postali su u velikom Carstvu građani prvoga reda, jer je religija određivala i politički položaj kao i socioekonomski prosperitet pojedinaca i grupa. Kao što je obično slučaj, obraćenici su se regrutirali prije svega iz redova mladih ljudi, koji se lako prilagođavaju.²⁸ Kako su prilike za isticanje u Osmanskom Carstvu koje se širilo bile mnogobrojne, mnogi od tih obraćenika dosegнули su visoke državne i vojne položaje, što je i njihove rođake i poznanike privuklo islamu. Za niže plemstvo, prelazak na islam mogao je značiti dobivanje zemlje kao nagradu za vojnu službu, a za seljake smanjenje davanja zemljoposjednicima i državi. Prijelaz na islam značio je za vođe polunomadskih Vlaha smanjenje ili brisanje porezne obaveze, ali su zauzvrat morali obavljati određenu vojnu službu. Za relativno malobrojne trgovce i obrtnike u gradovima pak, prednosti promjene vjere bile su očite, jer službena nazočnost Osmanlija, vojna, administrativna i vjerska, bila je koncentrirana u gradovima.

Proces islamizacije BiH bio je, čini se, uglavnom dovršen već u drugoj polovici 16. stoljeća. Osmanska pobjeda nad ugarsko-hrvatskom vojskom kod

Mohača 1526. vjerojatno je ubrzala taj proces jer je dokazala superiornost Osmanskog Carstva i demoralizirala kršćane u Bosni. U ranom 17. stoljeću, nakon masovnog iseljavanja ili preseljavanja katolika iz Bosne, ali prije masovnog useljavanja pravoslavaca, procjenjuje se da su Muslimani u BiH sačinjavali oko dvije trećine ukupnog stanovništva.²⁹ Tijekom sljedećeg stoljeća dogodio se izvjestan broj obraćenja, ali kad je koncem 17. stoljeća započelo ubrzano slabljenje Osmanskog Carstva, preobraćanja su postala sporadična. Događalo se da pojedinac prijeđe na islam zbog ženidbe, ili da neki članovi velike obitelji prijeđu na islam da bi zaštitili obiteljske interese, i mladi muškarci prelazili su zbog boljih mogućnosti profesionalnog napredovanja.³⁰

Osmanlije gotovo nikada nisu upotrebljavali silu kako bi pospješili prijelaze na islam. Nudili su znatne političke i ekonomske poticaje, a druge su religije tretirali općenito tolerantno. To je osobito bio slučaj kad je poglavar vjerske zajednice stolovao unutar Carstva. „S nestankom Bizantskog Carstva i ponovnim osnivanjem (Grčke) pravoslavne patrijaršije 1454. pod osmanskim vrhovništvom, Pravoslavna crkva postala je jednom od upravnih centara islamske države. Na Patrijaršiju više nisu gledali kao na instrument neprijateljske sile i njezini kontakti sa svojim arhiepiskopijama i episkopijama bili su osigurani, kao i zemljoposjed i prihodi.”³¹ Slično se dogodilo i nakon ponovnog osnivanja patrijaršije Srpske pravoslavne crkve (SPC) u Peći 1557. godine. Odnosi između Pečke patrijaršije i Porte ostali su prijateljski do osamdesetih godina 17. stoljeća, kad je Crkva izgubila povjerenje Porte jer je stala na stranu Habsburgovaca u ratovima protiv Osmanlija 1683. i 1717. godine. Tijekom nekoliko desetljeća prije njenog ukidanja 1766, na čelu Patrijaršije bili su patrijarsi grčke nacionalnosti.³²

U teokratskoj državi kao što je bilo Osmansko Carstvo, prema islamskom zakonu nijedna druga religija nije mogla biti priznata kao ravnopravna islamu. Ali pravoslavne crkve bile su tolerirane i uživale prava i privilegije navedene u dekretima o imenovanju višeg klera. Morale su plaćati porez, morale su se brinuti za to da njihovi podanici plaćaju poreze nametnute nemuslimanima i da se dobro ponašaju. Zauzvrat, bile su slobodne održavati službu Božju, baviti se obrazovanjem i kulturom, imenovati članove Crkve i postavljaju bračna pravila za svoju pastvu. Tako su, surađujući s osmanskom državom, Grčka i Srpska pravoslavna crkva za svoj narod mogle sačuvati mnoge vjerske, političke i kulturne običaje koji bi inače bili izgubljeni. Time su nadomjestile ranije političke države i služile kao nacionalne vlasti u uvjetima porobljenosti.

Katolička crkva u BiH nije, međutim, uživala takve privilegije, jer je njezin poglavar, papa, bio izvan sfere utjecaja osmanske vlasti i poticao česte kršćanske pobune protiv Osmanlija. Osmanlije su, međutim, dopuštali djelovati i franjevcima, koji su, kao i pravoslavni svećenici, bili čvrsto povezani sa svojom pastvom i njihovi duhovni vođe. Franjevci i katolička populacija

rijetko su bili proganjani. Valja također spomenuti da se za vrijeme osmanske vladavine u južnoslavenskim područjima dogodio i određen broj prijelaza iz jedne u drugu kršćansku crkvu, osobito u južnoj Hercegovini, u prvom redu iz Rimokatoličke u Srpsku pravoslavnu crkvu (vidi 12. poglavlje).

Dugoročno gledano, jedna od najvažnijih posljedica osmanske vladavine na Balkanu bila je seoba stanovništva, općenito s jugoistoka na sjever i sjeverozapad. U početku osmanske vladavine, te seobe bile su izazvane u prvom redu ratovima i političkim čimbenicima, ali od početka 18. stoljeća nadalje, bile su uglavnom posljedica demografskih i ekonomskih faktora.³³

Dok su Osmanlije širili svoja područja na hrvatske i mađarske zemlje, kršćansko stanovništvo BiH iseljavalo se ili bježalo prema obali Jadrana i otocima pod vladavinom Mletačke ili Dubrovačke Republike i osobito prema hrvatskim područjima uz zapadnu i sjevernu granicu Bosne i još dalje prema Austriji i Mađarskoj. Istodobno, dio muslimanskog i kršćanskog stanovništva iz BiH i drugih slavenskih područja na Balkanu useljavao se na novoosvojena područja ili je bio potican da ih naseljava. Ta seoba trajala je do dugog rata – od 1683. do 1699. godine. Njegovim završetkom, Osmansko Carstvo izgubilo je veliki dio svog teritorija u Dalmaciji, sjeverozapadnoj Hrvatskoj i Slavoniji, Ugarskoj, Poljskoj i južnoj Rusiji. Muslimani koji su se bili naselili u središnjoj i sjevernoj Dalmaciji i u Lici, na Kordunu i Baniji, u Slavoniji i Srijemu nakon što su Osmanlije bili osvojili ta područja, ponovno su se iselili prije ili za vrijeme povlačenja osmanske vojske. Stoljeće kasnije, nakon Prvoga i Drugoga srpskog ustanka 1804. i 1815, Muslimani su se iselili i iz Srbije. Dobar dio njih otišao je u Bosnu. S druge strane, većina srpskoga stanovništva koje su Osmanlije naselili u tim područjima ostala je i brojno se povećala u 18. i čak i u 19. stoljeću, kad je nove naseljenike s osmanskog teritorija privuklo Habsburško Carstvo. Tako je u svim hrvatskim područjima uz granice s Bosnom pravoslavno stanovništvo predstavljalo znatan dio stanovništva.

Seobe stanovništva stimuliralo je i to što je Habsburško Carstvo duž granica s Osmanskim Carstvom uspostavilo Vojnu krajinu i što su Osmanlije duž granica i u unutrašnjosti BiH osnovali kapetanije. Uz to, neka područja Bosne, osobito istočna Bosna, izgubila su mnogo stanovništva zbog čestih epidemija kuge u 18. i prva dva desetljeća 19. stoljeća, pa su, kao naseljenici, privučeni Srbi iz istočne Hercegovine i Crne Gore, jer bez dovoljno radne snage za obrađivanje zemlje, muslimanski zemljoposjednici od nje nisu imali koristi.³⁴ Stoljeća premještanja stanovništva, kao i islamizacija velikog dijela stanovništva BiH rezultirali su neobičnom nacionalnom i vjerskom izmiješanošću njena stanovništva. To je grafički prikazano na Karti 5, koja se temelji na popisu stanovništva od 31. ožujka 1931. godine.

U to vrijeme u BiH živio je 2,323.491 stanovnik, od toga 1,028.134 (44,2%)

Karta 5. Vjerska izmiješanost stanovništva Bosne i Hercegovine. 1931. godina

pravoslavnih, 718.079 (30,9%) muslimana, 547.948 (23,6%) rimokatolika i 29.330 (1,3%) drugih.³⁵ Konfesionalna pripadnost praktično je značila i nacionalnu pripadnost, pri čemu su pravoslavci zapravo bili Srbi, katolici Hrvati, a Muslimani su, iako je dobar dio elite optirao za hrvatstvo, a manji dio za srpstvo, vremenom sve više formirali vlastiti etnički i nacionalni identitet.

Kako je politička i civilizacijska slika BiH osmanskom okupacijom drastično promijenjena, nije mogla sačuvati socijalni, kulturni i vjerski kontinuitet u odnosu na vrijeme prije osmanske vladavine, što su i Srbija i Hrvatska uspjele, iako je Srbija stoljećima bila pod osmanskom okupacijom, a Hrvatska pod ugarskom i kasnije austrougarskom dominacijom. Za vrijeme osmanske vladavine sve veći dio pravoslavnog stanovništva sačinjavali su naseljenici iz Srbije, Crne Gore i istočne Hercegovine, čije su tradicije bile vezane za srednjovjekovnu srpsku državu i među kojima je Pravoslavna crkva predstavljala jedinu narodnu vlast. Malo ili ništa nije vezivalo taj narod za Bosnu prije osmanske vladavine. Dakle, čak i nakon nekoliko stoljeća života u BiH, osjećali su se Srbima i htjeli se ujediniti sa Srbijom.

Većina pak katolika iz BiH bila je prisiljena na iseljavanje, ili je istjerana za vrijeme osmanskih ratova, ili je emigrirala kako bi izbjegla osmansku vladavinu. Tijekom njenih kasnijih faza, međutim, u Bosni se jest naselilo i nešto katolika. Kao i u slučaju Pravoslavne crkve, Katolička crkva koju je predstavljao franjevački red, služila je kao jedina narodna vlast za katoličko stanovništvo. Međutim, iako su se bosanskohercegovački katolici žilavo držali svoje religije, nisu bili u poziciji, djelomično i zbog svoje malobrojnosti, služiti kao nosioci povijesnog kontinuiteta BiH. Štoviše, negdje sredinom 19. stoljeća, franjevci u BiH došli su pod utjecaj hrvatskoga narodnog preporoda i okrenuli se Zagrebu kao svom nacionalnom centru. Kao i Srbi, Hrvati BiH svoju su matičnu naciju našli izvan zemlje u kojoj su živjeli i željeli su se ujediniti s njom.³⁶

Zato je osjećaj povijesnog kontinuiteta i posebnosti BiH koji je evidentan u posljednjih nekoliko stoljeća bio utjelovljen u prvom redu u bosanskohercegovačkim Muslimanima. Kao Muslimani, oduvijek su bili vrlo svjesni različitosti svoje religije i jedinstvene povijesti, iako je vjerojatno preko 90% njih bilo južnoslavenske krvi, iako su živjeli pomiješani s Hrvatima i Srbima, govorili istim jezikom i imali mnogo zajedničkih običaja.³⁷ Kao što je jedan bosanski pisac, Musliman, primijetio, „stvaranje duhovne i kulturne posebnosti Muslimana započela je s njihovom islamizacijom”.³⁸ Ali, iako su bili muslimani i mnogi se čak smatrali Turcima, Turci ih nikad nisu prihvaćali kao sebi jednake, a zbog otpadništva nisu ih prihvaćali ni njihovi kršćanski zemljaci. „Ta dvostruka izolacija”, koju je jasno prikazao francuski putnik i pisac sredinom 19. stoljeća, prema Hadžijahiću, dala je „temelj etničke subjektivnosti bosanskih muslimana.” Usprkos svojoj muslimanskoj vjeri, bosanskohercegovački Muslimani smatrali su se u prvom redu Bosancima ili Hercegovcima.³⁹

BiH pod vladavinom Austro-Ugarske

Godine 1878, slijedeći odluku Berlinskoga kongresa, Austro-Ugarska je okupirala BiH. Muslimani su bili protiv toga, jer ono što su oni htjeli bila je autonomija unutar Osmanskog Carstva, i bojali su se reformi koje bi moderna kršćanska država mogla uvesti. Srbi su bili protiv, jer su Bosnu htjeli ujediniti sa Srbijom, a Hercegovinu sa Crnom Gorom. Austrougarsku okupaciju odobrali su samo katolici, to jest Hrvati, zbog nacionalističkih i vjerskih razloga. Kako je Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija bila dio Monarhije, okupacija je otvarala mogućnost da će se BiH s vremenom možda ujediniti s njima, što bi poziciju Hrvata unutar Monarhije ojačalo. Katolici su stoljećima pokušavali uključiti BiH u katoličku interesnu sferu, i Hrvati su bili skloni podržati Habsburgovce kao veliku katoličku dinastiju.

Austro-Ugarska je u BiH slijedila politiku „zavadi pa vladaj”. Kako su imali podršku katoličkog dijela stanovništva, prijetnja njihovim planovima bili su pravoslavci, a ne Muslimani. Muslimani su bili u prvom redu zemljoposjednici i slobodni seljaci, dok su kršćani, i Srbi, pravoslavci, i Hrvati, rimokatolici, bili kmetovi. Habsburgovci nisu imali namjeru uznemiravati Muslimane bitnim izmjenama u zemljoposjedu. Nastavili su provoditi odredbe osmanskoga dekreta iz 1859. koji je propisivao kako zemljoposjednici imaju tretirati kmetove, i obveze kmetova prema zemljoposjednicima. Međutim, dodali su važnu novu odredbu koja je omogućavala kmetovima da od zemljoposjednika po realnoj tržišnoj cijeni otkupe zemlju koju obrađuju. Ta se odredba pokazala popularnijom nego što su očekivali, i između 1879. i 1913. oko 40% od oko 89.000 kmetovskih kućanstava otkupilo je zemlju na kojoj je živjelo. Usprkos tome, situacija u pogledu posjedovanja zemlje za nemuslimane se samo neznatno poboljšala. Prema popisu stanovništva provedenom 1910. godine, 91% zemljoposjednika koji su posjedovali i kmetove bili su Muslimani, dok su 68% srpskoga, 57% hrvatskoga i samo 7% muslimanskog poljoprivrednog stanovništva bili kmetovi ili djelomično kmetovi.⁴⁰ Bilo je još oko 50.000 seljaka zakupnika, pretežno pravoslavaca, čiji je ekonomski položaj bio osjetno teži od položaja kmetova.

Dijelom zbog promjena u zemljoposjedu, stanovništvo BiH doživjelo je izvjesno izjednačivanje. Mnogi bosanskohercegovački Muslimani koji su odbijali prihvatiti novu vlast, emigrirali su, većinom u Osmansko Carstvo. Kao rezultat toga, udio Muslimana u stanovništvu smanjio se od 1879. do 1910. s 38,7% na 32,3%. Tijekom istog tog razdoblja, udio pravoslavnog stanovništva ostao je gotovo nepromijenjen, 43,5%, dok je katoličko stanovništvo, zahvaljujući useljavanju državnih službenika, naraslo s 18,1% na 22,9%. Dogodio se porast i kod drugih nacionalnosti, na 1,4%.⁴¹

Muslimani su bili onaj dio stanovništva koji je bio najmanje spreman i voljan prilagođavati se novim uvjetima koje je donijela austrougarska vlast.

Zemljoposjednici Muslimani žestoko su se opirali reformama koje je bila uvela Porta, a reforme koje je uvela Monarhija bilo je još teže prihvatiti jer ih je uvela kršćanska država. Austro-Ugarska je pokrenula političku i društvenu modernizaciju, u svemu osim u sustavu zemljoposjeda, i uvela je uredan i moderan administrativni, sudski i obrazovni sustav. Počela je razvijati industriju utemeljenu na sirovinama koje je Bosna imala, a to su, u prvom redu, bili drvo, ugljen, željezna rudača i sol, te je uz izgradnju prometne infrastrukture razvila i djelatnosti koje nisu neposredno vezane za poljoprivredu. Vlada je financirala izgradnju infrastrukture i ulagala u industriju. No, toga je bilo malo, jer je administrativni sustav bio kompliciran, a nedostojao je i rukovodeće osoblje, kvalificirana pa čak i nekvalificirana radna snaga – oni su morali dolaziti iz ekonomski naprednijih dijelova Monarhije. Ti napori, međutim, kombinirani sa sve većim mogućnosti zapošljavanja i širenjem obrazovanja postupno su polučili spor, ali stalan socioekonomski napredak. Bez sumnje, moglo se postići i mnogo više da je razvojna politika bila jasnija i sustavnije primijenjena i da je Monarhija imala dosljednu politiku prema BiH. Imajući, međutim, u vidu razinu na kojoj se započelo, u 40 godina austrougarske vladavine postignuto je jako mnogo na gospodarskom polju.⁴²

Nacionalni preporod Srba i Hrvata u 19. stoljeću osjetio se i u BiH, gdje je stanovništvo, koje je u prethodnim stoljećima bilo svjesno u prvom redu svoje vjere, postupno postalo i nacionalno osviješteno. Prvo su se pravoslavci počeli jače osjećati Srbima i gledati prema Beogradu i ujedinjenju s nezavisnom Srbijom. Onda su katolici, nešto kasnije i sporije, počeli razmišljati o sebi u prvom redu kao o Hrvatima i gledati prema Zagrebu u ujedinjenju s Kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom unutar Austro-Ugarske Monarhije. Kad je BiH došla pod habsburšku vladavinu, od tri nacionalno-vjerske skupine najmanje su dobili Srbi. Srpske pobjede u Balkanskim ratovima 1912-1913. pojačale su njihov nacionalni ponos i uvećale njihovu odlučnost da rade na ujedinjenju sa Srbijom.

U sporenjima između srpskih i hrvatskih nacionalista oko BiH, Muslimanima je njihova odlučujuća pozicija bila sasvim jasna. Ni Srbi ni Hrvati nisu imali većinski udio u stanovništvu, ali s Muslimanima na svojoj strani bilo koja od te dvije skupine mogla je polagati prava na BiH na temelju sigurne većine. Muslimani su, međutim, brzo shvatili da bi opredjeljenje na stranu bilo Srba, bilo Hrvata, njih dovelo u manjinsku poziciju na kojoj bi onda, zapravo, imali malo utjecaja. Za bosanskohercegovačke Muslimane, koje je zanimala samo BiH, glavni cilj postala je autonomija, jer je njihov utjecaj mogao doći do izražaja samo u autonomnoj BiH.

Kad je nakon sarajevskog atentata na nadvojvodu austrougarskog prijestolonasljednika Franju Ferdinanda, 28. lipnja 1914, izbio Prvi svjetski rat, tradicionalni antagonizam između muslimanskog i srpskog stanovništva u BiH dodatno se intenzivirao.⁴³ Kako je nadvojvodin ubojica bio bosanskohercegovački

Srbin, mnogi Muslimani smatrali su Srbe odgovornima za izbijanje rata. Oni Srbi na koje se sumnjalo da su antihabsburški orijentirani, osobito pripadnici inteligencije, bili su izloženi progonima od strane vlasti. Muslimani, osim onih koji su se smatrali Srbima, općenito su se identificirali s austrougarskom stranom. Pripadnici tzv. šuckora (njem. *Schutzkorps*), paravojnih skupina poznatih po progonima Srba, koji su u Bosni operirali u vrijeme Prvoga svjetskog rata, bili su pretežno Muslimani.⁴⁴

Za vrijeme rata, problem kmetova ostao je neriješen. U ljeto 1917, kad je postalo jasno da će Centralne sile izgubiti rat, delegacija bosanskohercegovačkih zemljoposjednika poslala je peticiju austrougarskoj vladi u kojoj su zatražili brzo rješenje agrarnog pitanja jednostavnom podjelom zemlje između zemljoposjednika i kmetova, ali nisu objasnili u kojem bi omjeru zemlju trebalo podijeliti. U siječnju 1918, u Sarajevu je osnovan odbor zemljoposjednika čiji je zadatak bila zastupanje tog plana na temelju podjele u omjeru 50:50.⁴⁵ Ali za to je bilo prekasno, u BiH se više nije moglo ni pomišljati na reformu u kojoj bi zemljoposjednici igrali važnu ulogu.

Bosanskohercegovački Muslimani u Kraljevini Jugoslaviji

Pobjeda Saveznika 1918. riješila je agrarno pitanje u BiH u korist kmetova. Nakon toga, u Jugoslaviji je provedena agrarna reforma na temelju odavno ustanovljenog principa, da zemlja pripada onima koji je obrađuju. Privremenim dekretom o agrarnoj reformi od 25. veljače 1919, ukinuto je kmetstvo i sve s njim povezane institucije te ekspropirani golemi posjedi u svim dijelovima nove Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (osim u Srbiji, u kojoj se dekret nije primjenjivao), čime je i formalno potvrđeno usvajanje tog principa, ali zemljoposjednicima je zajamčeno da će od države dobiti odštetu za zemlju koju su izgubili. U prvih nekoliko mjeseci nakon rata, međutim, srpski kmetovi ne samo da su tražili da zemlja koju obrađuju postane njihova i odbili ispuniti svoje stare kmetske obveze, nego su se u mnogim područjima osvećivali za prošle nepravde tako što su palili kuće zemljoposjednika, pljačkali ih, a u nekim slučajevima vlasnike čak ubili.⁴⁶ Nisu svi neredi na selu bili djelo bivših kmetova – ostali nezadovoljnici nesumnjivo su iskoristili priliku da iskale nakupljeni bijes na Muslimanima općenito – ali mnogi dotadašnji kmetovi bili su doista kivni.

Prijenos vlasništva nad zemljom na bivše kmetove nije se mogao spriječiti, ali Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO), politička stranka bosanskohercegovačkih Muslimana osnovana u veljači 1919, bila je odlučna pobrinuti se za to da zemljoposjednici dobiju barem punu odštetu. Stranka je inzistirala i na tome da zemljoposjednici imaju puno pravo vlasništva nad

zemljom koju na temelju ugovora obrađuje zakupac, i da se prava kmetova na tu zemlju ne odnose i da je, dakle, treba razlikovati od feudalnih posjeda koje su obrađivali kmetovi. Država je, međutim, zauzela stajalište da je i ta zemlja muslimanskim zemljoposjednicima dodijeljena u sklopu feudalnog sustava koji im je pogodovao već stoljećima.

Rješavanju agrarnog problema u BiH pristupilo se nekoliko desetljeća prekasno, a da bi bilo moguće ikakvo osim radikalno rješenje. Kao rezultat toga, JMO je dobio vrlo malo zauzvrat, iako je pomogao srpskim političkim strankama izglasati centralistički ustav iz lipnja 1921, koji je pružio pravni temelj za srpsku hegemoniju u novoj državi. Najviše što se može reći jest da su zemljoposjednicima osigurali nešto veće odštete nego što bi bile da je stranka ostala u opoziciji.

Privremeni dekret, zajedno s dopunskim zakonima i dekretima donesenim između 1919. i 1939, ukinuo je kmetstvo i kmetstvu slične odnose u BiH i drugim krajevima Jugoslavije, zabranio njihovo ponovno uvođenje u budućnosti i jamčio plaćanje odšteta zemljoposjednicima. Feudalna zemlja, zemlja u zakupu i zemlja iz državnog zemljišnog fonda podijeljena je bivšim kmetovima, zakupnicima i drugima, kao, na primjer, ratnim dobrovoljcima i invalidima. Kao odštetu, zemljoposjednici su dobili gotovinu i državne obveznice, ali zbog niskih kamata (u usporedbi s kamatama na tržištu) tim se obveznicama trgovalo po cijenama nižim od nominalne za 25 do 75%, a većina vlasnika – zbog svoje financijske situacije – bila je prisiljena prodati ih. Zemljoposjednici su tako za zemlju koja im je oduzeta dobili mnogo manje od njene realne tržišne cijene.⁴⁷

Agrarna reforma u BiH, prijeko potrebna i jako zakašnjela, bila je slična ranijim agrarnim reformama u drugim južnoslavenskim zemljama, osobito u područjima oslobođenim od osmanske vladavine. Mnogim zemljoposjednicima, njihov udio u žetvi njihovih kmetova i zakupnika bio je jedini izvor prihoda, i gubitak zemlje zapravo ih je bacio u siromaštvo. Osim na zemljoposjednike, reforma se negativno odrazila i na mnoge druge skupine – kao, primjerice, na sakupljače najamnine, upravitelje imanja, kućnu poslogu i slično. U najboljem slučaju postali su mali trgovci ili vodili kućna gospodarstva; ostali su se morali zadovoljiti radom kao polukvalificirani ili fizički radnici.⁴⁸ Ne moramo ni napominjati da su postali ogorčeni i kivni na Srbe, kreatore politike iz koje je proizašla agrarna reforma, i počinitelje nasilja u prvih nekoliko mjeseci nakon završetka Prvoga svjetskog rata.

Tijekom 20-ih godina JMO je učinio što je bilo u njegovoj moći da postigne neke promjene u provedbi agrarne reforme kako bi se olakšale poteškoće velikog broja bivših zemljoposjednika. Političkim cjenjkanjem donekle je reducirao ukupnu količinu zemlje u zakupu obuhvaćene agrarnom reformom i jamčiti zemljoposjednicima isplatu nešto većih odšteta.⁴⁹ Zakonom, donese-

nim 1928, vraćeno je još zemlje onim zemljoposjednicima, kojima je agrarnom reformom bilo ostavljeno manje od minimuma poljoprivrednog zemljišta zakonom zaštićenog čak i od zapljene zbog osobnih dugova.

Iako JMO jest pomogao pri donošenju centralističkog ustava 1921. i u nekoliko navrata sudjelovao u jugoslavenskim vladama, tijekom cijelog međuratnog razdoblja bio je za autonomiju BiH.⁵⁰ Također je sudjelovao u kabinetu koji je formiran nakon što je u kolovozu 1939. sklopljen sporazum Cvetković-Maček. Muslimani međutim nisu bili konzultirani o odredbama sporazuma, uključujući i podjelu BiH između novostvorene Banovine Hrvatske i „Svih Srpskih Zemalja”, jedinice koja je trebala biti formirana kasnije.⁵¹ Sporazum je Banovini Hrvatskoj dodijelio trinaest bosanskohercegovačkih kotareva (one gdje je bilo više Hrvata – katolika, nego Srba – pravoslavaca, ukupno oko jedne trećine BiH). Većina vodećih članova HSS-a, uključujući i Mačeka, to je smatrala prvim korakom Hrvatske prema stjecanju još više teritorija BiH.⁵² Među Muslimanima taj je sporazum međutim bio jak poticaj kampanji za autonomiju BiH koju su vodile i JMO i muslimanske socijalne i obrazovane organizacije u BiH. Novi cilj bio je učiniti BiH, u njenim tradicionalnim granicama, četvrtom federalnom jedinicom, ekvivalentnom srpskoj, hrvatskoj i slovenskoj jedinici.⁵³ Ali to su bila opasna vremena za Jugoslaviju. Nijemci su već bili izvršili invaziju na Poljsku i u Europi je počeo rat. Vlada je bila previše zauzeta internacionalnim pitanjima da bi se angažirala oko daljnjih ustavnih reformi, i sigurno previše zauzeta, a da bi razmišljala o željama bosanskohercegovačkih Muslimana.

BOSANSKOHERCEGOVAČKI MUSLIMANI U NDH

Početna podrška ustaškom režimu

Čini se da je u proglašenju NDH udjela imao samo jedan jedini Musliman, Ismet Muftić, imam zagrebačke muslimanske zajednice, kojeg je Slavko Kvaternik 10. travnja 1941. imenovao članom privremene vlade (Hrvatskog državnog vodstva), koja je preuzela kontrolu administrativnih poslova u novoj državi.⁵⁴ Ali Muftić nije bio uključen u novu vladu koja je bila formirana dan nakon Pavelićeva povratka u Zagreb – 15. travnja. Međutim, u novu vladu bio je uključen drugi Musliman, Osman Kulenović, brat Džafera Kulenovića, člana Cvetskovićeve kabineta i jedini Musliman u prvom Simovićevu kabinetu imenovanom nakon puča 27. ožujka. Džafer Kulenović je izgleda također bio vrlo spreman surađivati; odbio je otići u egzil nakon okupacije Jugoslavije i stavio se Paveliću na raspolaganje.⁵⁵

Osman Kulenović postao je potpredsjednik prve vlade NDH, s uredom u Banjaluci koji je otvoren već 29. travnja. Unutar ustaške vlade bilo je govora čak i o premještanju glavnog grada države u Banjaluku koja je bila gotovo geografsko središte nove države. Osman Kulenović napustio je kabinet u studenom sljedeće godine i zamijenio ga je njegov brat, koji je ured vratio u Zagreb. U međuvremenu je, u srpnju 1941, u kabinet ušao još jedan Musliman. Muslimani su gotovo za cijelo vrijeme rata u vladi bili zastupljeni s dva člana, sve do svibnja 1944. kad je Mehmed Alajbegović, ministar skrbi za postradale krajeve, postao ministar vanjskih poslova, a Mehmed Mehičić preuzeo njegovo staro mjesto i tako postao treći Musliman u kabinetu.

Pavelić (iako po rođenju bosanski Hrvat) i ostali ustaše bili su sumnjičavi prema bosanskohercegovačkim Muslimanima zbog njihove težnje za autonomijom BiH. Ustaše su bile protiv te autonomije jednako kao i predratna jugoslavenska vlada u Beogradu, u kojoj su dominirali Srbi. Ustaše su BiH htjele učiniti hrvatskim područjem ne samo na riječima nego i na djelu. Bojali su se, i to s pravom, da će bosanskohercegovački Muslimani iskoristiti političku autonomiju kao sredstvo za jačanje svijesti o svojoj posebnosti u odnosu na ka-

tolike, to jest Hrvate u BiH i Hrvate općenito, i da bi mogli naškoditi hrvatskim interesima u BiH i na druge načine. Zbog svega toga, u upravljanju novom državom Muslimani su dobili vrlo mali udio iako su čuli mnogo laskavih riječi od ustaškog režima, a osobito od samog Pavelića koji je ponavljao Starčevićovu tvrdnju da su bosanski Muslimani „cvijet hrvatskog naroda”.⁵⁶

I što se tiče donošenja političkih odluka, i u podjeli vodećih položaja u vladi, oružanim snagama, diplomaciji i Ustaškom pokretu, Muslimanima je bila dodijeljena samo simbolična uloga. Ne samo da su do travnja 1944. u vladi bila samo dva ministra Muslimana, nego su u vojsci NDH koja je imala oko stotinu generala samo dva general-majora bili Muslimani, Muhamed Hromić i Junuz Ajanović. Od 22 velike župe NDH, dijelovi BiH bili su uključeni u 12, ali samo šest od njih bile su kompletno na teritoriju BiH, a ostale su bile skrojene tako da uključuju i hrvatski teritorij kako bi se osiguralo da su hrvatski katolici u većini. Od 22 župana, 1941. samo su trojica bili Muslimani, i to u čisto bosanskim župama.⁵⁷ Osim toga, nadležnosti i prerogativi županija bili su ograničeni. Kao i Jugoslavija u periodu između dva rata, tako je i NDH bila iznimno centralizirana država.

U Ustaškom pokretu, pozicija Muslimana bila je još i gora nego u vladi. Među ustašama povratnicima – koji su bili vladajuća elita Ustaškog pokreta – nije bilo Muslimana, barem ne među onima koji su igrali znatne uloge.⁵⁸ Iako je u Ustaškoj vojsci, osobito u prve dvije godine rata, bilo mnogo Muslimana, među njenim čelnicima nije bilo Muslimana, a među časnicima s višim činovima bilo ih je samo nekoliko. Od šest doglavnika Ustaškog pokreta, samo jedan (Ademaga Mešić) bio je Musliman; od četiri pobočnika, niti jedan nije bio Musliman. Od sedamnaest šefova odjela Glavnog ustaškog stana, ni jedan nije bio Musliman. Od osam delegata imenovanih u svibnju 1941. kako bi pomogli organizirati aparat Ustaškog pokreta u BiH, samo su dvojica bili Muslimani, Hakija Hadžić i Alija Šuljak. Glavni ustaški predstavnik u BiH bio je, međutim, Jure Francetić, katolik i vodeći ustaša povratnik. Veliki dio stranačkog rada u BiH bio je dat katoličkom svećenstvu. Najvažniji među njima bili su velečasni Božidar Bralo, mladi župnik u Sarajevu, i velečasni Dragutin Kamber, župnik u Doboju, obojica štićenici sarajevskoga nadbiskupa, monsignora Ivana Šarića.⁵⁹

Pa ipak, ne samo vođa bosanskohercegovačkih Muslimana, Džafer Kulenović, nego i mnogi drugi muslimanski političari, intelektualci, vjerski vođe, vodeći poduzetnici i obični građani otvoreno su i jako podržavali ustaški režim. Poglavar muslimanske vjerske zajednice, reis-ul-ulema Fehim Spaho, u početku je bio izrazito proustaški raspoložen. Među Muslimanima postojale su dvije glavne skupine pristaša ustaškog režima. U prvoj skupini bili su oni koji su bili izrazito prohrvatski raspoloženi tijekom čitavog međuratnog perioda, kao što su bili Hakija Hadžić i Alija Šuljak, gimnazijski profesori, i Ademaga Mešić, bogati zemljoposjednik. Oni su bili Pavelićevi osobni pri-

jatelji i energično su pomagali ustašku stvar u BiH.⁶⁰ Ali, kako su se smatrali Hrvatima, nisu uživali povjerenje muslimanskih masa. U drugoj grupi bili su bivši članovi JMO-a na čelu s Džaferom Kulenovićem, to jest većina muslimanskih političara, intelektualaca i poslovnih ljudi i običnih ljudi islamske vjere. Oni su bili nezadovoljni svojom sudbinom u staroj Jugoslaviji, pa iako su se mnogi od njih smatrali Hrvatima, razumljivo je da su nastojali zaštititi svoje grupne interese. Kao što je Mehmed Aganović, član Ulema medžlisa, objasnio dužnosniku njemačkoga poslanstva u Zagrebu – oni iz prve skupine smatrali su se najprije Hrvatima a potom Muslimanima, dok je kod onih iz druge skupine bilo obrnuto. Prema Aganovićevu mišljenju, Hadžićeva skupina imala je samo nekoliko pristaša među intelektualcima i uopće nije imala pristaša među običnim ljudima, dok su Kulenovićevu skupinu obični ljudi optuživali da ne uspijeva zaštititi muslimanske interese.⁶¹

Međutim, golemu podršku širokih masa bosanskohercegovačkih Muslimana ustaše nisu imale čak ni u prvim mjesecima nakon uspostave ustaškog režima. Mnogi Muslimani bili su protiv njih, dok su drugi bili neutralni ili indiferentni. I nije dugo trebalo da se veliki broj Muslimana, koji su u početku bili spremni na suradnju ili neutralni, predomisli. U izvjesnoj mjeri bio je to rezultat ustaške politike korištenja Muslimana protiv Srba, raspirivanja nepovjerenja radi jačanja manjinskih Hrvata i provođenja radikalnog rješenja srpskoga pitanja. Priličan broj Muslimana bio je i te kako spreman surađivati u tom programu. Pridružili su se Ustaškoj vojnici i sudjelovali u zvjerstvima počinjenim nad srpskim stanovništvom. Ali Srbi su se onda Muslimanima i Hrvatima osvećivali, i tako je to išlo amo-tamo, osveta za osvetom, zvjerstvo za zvjerstvom.⁶² U tom ludilu, Muslimani su pretrpjeli dobrano više nego Hrvati, zato što su u mnogim područjima Muslimani živjeli pomiješani sa Srbima ili blizu njih, i zato što je uzajamno neprijateljstvo među Srbima i Muslimanima imalo dugu tradiciju.

Postupno, Muslimani su shvatili da ih vlasti NDH ne mogu zaštititi od Srba. Neki Muslimani, osobito oni koji su okrvavili ruke u prvoj godini ustaške vladavine, nastavili su usko surađivati s režimom, ali sreća se polako počela okretati. Među Muslimanima broj protivnika ustaškog režima stalno je rastao, a broj pristaša se smanjivao, i protivnici su, zajedno s onima koji su od početka bili manje-više neutralni, počeli tražiti neki drugi način kako će preživjeti.

Već krajem 1941. ugledni Muslimani u mnogim gradovima uputili su pisane izjave muslimanskim ministrima u ustaškoj vladi u kojima su izrazili svoje zgražanje nad onim što ustaše rade. Primjerice, u memorandumu banjolučkih Muslimana od 22. studenoga 1941. stoji da su Muslimani od početka ustaškog režima s velikom bojazni gledali na bezakonje i nedjela koja su neki ustaše, neki dijelovi vlasti NDH i razne ilegalne skupine počinili protiv Srba. U nastavku memoranduma stoji:

Ubijanje svećenika i vodećih srpskih civila bez suda i presude; strijeljanje i grupno hapšenje često posve nedužnih ljudi, žena i djece; masovno protjerivanje čitavih porodica iz kuća i kreveta, dajući im svega sat ili dva da se sprema, njihove deportacije u posve nepoznate krajeve, pljačka i prisvajanje njihovih nekretnina i pokretnina, prisiljavanje da prijeđu na rimokatoličku vjeru – sve su to događaji koji su uznemirili sve časne ljude, a posebno uznemiruju Muslimane u ovim krajevima.

U memorandumu se naglašava da „neki katolički svećenici misle da je došao njihov čas i zloupotrebljavaju svoj položaj bez ikakva skrupula”, dok su istodobno komunisti iskoristili nezadovoljstvo naroda i preuzeli vodstvo ustanka. Autori izražavaju svoju uznemirenost zbog saznanja da su mnogi pripadnici njihove vjere – koje nazivaju ološem – sudjelovali u ustaškim nedjelima koja će potaknuti srpsku osvetu. Također osuđuju to što Muslimane koji protestiraju protiv zlostavljanja Srba vlasti progone pod optužbom da su komunisti. U zaključku traže da se hitno ponovo uspostavi red i mir, da vlasti zaštite nedužan narod i da se krivci brzo kazne. Komentirajući taj memorandum svojim nadređenima, italofob Glaise optužio je „oportuniste” Muslimane da se pokušavaju ulagivati Talijanima, pa čak i Srbima.⁶³

U drugom dopisu, koncem 1941, Glaise je citirao izvještaj njemačkog agenta koji je u studenom bio u BiH i imao kontakte s nekoliko vodećih Muslimana. Taj je informator izvijestio da Muslimani smatraju „sadašnje stanje mnogo gorim od onoga za vrijeme stare Jugoslavije i izjavljuju da su se Srbi, uza sve svoje mane, ponašali čestitije nego sada Hrvati”.⁶⁴ Izvještaj opisuje i opće stavove vodećih Muslimana navodeći da jedna skupina, usprkos sumnjama i bojaznima, još uvijek ima povjerenja u vladu NDH i nada se da će se situacija popraviti ako upute apel ministrima Muslimanima u ustaškom kabinetu; da je druga skupina krenula prema uspostavljanju bliskijih odnosa s talijanskim okupacijskim vlastima, u nadi da ovi mogu zavesti red i mir u područjima koja su pod njihovom kontrolom; i da treća skupina, panislamisti, razmišlja o iseljavanju u Tursku ili bar obraćanju za pomoć islamskim dostojanstvenicima u inozemstvu, osobito Hadži Amin el Husseiniju, pronacistički orijentiranom jeruzalemskom velikom muftiji; i da su svi Muslimani općenito vrlo razočarani zbog toga što se njemačke vojne vlasti prema događanjima u BiH drže rezervirano; da neki Muslimani to interpretiraju kao znak slabosti Njemačke, dok drugi pretpostavljaju da Nijemci misle kako je međusobno ubijanje Muslimana i Srba možda u interesu Njemačke. Izvještaj dalje navodi da neki Muslimani suosjećaju sa Srbima u BiH protiv kojih je usmjeren ustaški teror. I na kraju, iz drugih izvora znamo da su neki muslimanski intelektualci i radnici u BiH, simpatizeri ili članovi KPJ, sudjelovali u ustanku na čelu s komunistima

od njegovog početka – od kraja srpnja 1941. godine. Uz to, smatrajući da su partizani opasni, od konca 1942. neki Muslimani počeli su se pridruživati četnicima.

Vlasti NDH na nekoliko su načina pokušale zaustaviti distanciranje bosanskohercegovačkih Muslimana od ustaške države. Zapriječeno je da će protiv onih koji izazovu nevolje između katolika i muslimana biti poduzete oštre mjere. U okružnici od 23. ožujka 1942, Eugen Dido Kvaternik, šef ustaške policije, pozvao je na ulaganje posebnih napora u unapređenje suradnje između te dvije skupine u svim ograncima vlasti. Otvorene konflikte između katolika i muslimana trebalo je izbjegavati, a za slučaj da se ipak dogode, morali su biti suzbijeni najenergičnijim i čak drastičnim mjerama. Drugi pristup bio je izbjegavanje tretiranja bosanskohercegovačkih Muslimana kao posebne skupine. Sarajevski ogranak Državnog izvještajnog i promičbenog ureda izdao je 16. ožujka 1942. dekret kojim naziv „BiH” u svim novinama i časopisima valja nadomjestiti imenima novih velikih župa, osim u rijetkim slučajevima kad se može upotrijebiti u povijesnom ili etnografskom smislu. Naziv „Muslimani” morao je biti zamijenjen izrazom „Hrvati muslimanske vjere”. Spominjanje Sandžaka, koji je gotovo čitav bio pod talijanskom kontrolom, kao i izbjeglica iz tog područja, bilo je zabranjeno.⁶⁵

U rujnu 1942. ustaška vlada uklonila je i skupinu visokih ustaških dužnosnika u Bosni: Juru Francetića, glavnog izaslanika vlade za BiH i komandanta Crne legije, Dragutina Gregorića, šefa policije u Sarajevu i Marka Mihaljevića, stožernika Ustaškog pokreta u Sarajevu. Te promjene vjerojatno su učinjene kako bi se smekšalo Muslimane.

Apeli Talijanima i Nijemcima

Muslimani u BiH općenito su gledali vlastite interese. Nastojali su postići dogovor s bilo kojom silom za koju su mislili da može najbolje zaštititi njihove živote i imovinu i osigurati njihovo preživljavanje kao skupine.⁶⁶ U tom nastojanju, neki su se za pomoć obratili silama Osovine. Primjerice, u Hercegovini, koncem 1942. Muslimani su u Mostaru zamolili talijanske okupacijske vlasti za zaštitu od četnika. Talijani su iz Zone I. i Zone II. već bili povukli oko polovice svojih trupa, ali formalno su još uvijek bili nadležni. U memorandumu koji su Muslimani podnijeli talijanskoj 2. armiji 11. rujna 1942. oni protestiraju protiv četničkih masakra nad muslimanskim življem, a počinjenim oružjem dobivenim od Talijana. Stoga traže od Talijana zaštitu i oružje kako bi mogli organizirati vlastite obrambene jedinice. Muslimani su svoje zahtjeve ponovili u razgovorima s generalom Ugom Santovitom, komandantom VI. armijskog korpusa, održanim 5-8. listopada. Otprilike u isto vrijeme, drugi hercegovački

muslimanski vođa, Ismet Popovac, koristio je talijansku pomoć u organizaciji muslimanske milicije (poslije je protiv partizana surađivao i s četnicima). Kasnije istoga mjeseca Muslimani su poslali misiju u Rim kako bi od Italije zatražili da anektira BiH.⁶⁷ Talijani su tada već bili previše zabrinuti oko zaštite onoga što su već držali, a da bi razmišljali o aneksiji BiH – što Nijemci ionako ne bi dopustili – tako da je taj muslimanski pokušaj završio neuspjehom. Najviše što su Muslimani uspjeli dobiti bilo je oružje i oprema za nekoliko jedinica muslimanske milicije pod talijanskim sponzorstvom. One su nastavile postojati, u nekim dijelovima BiH i u Sandžaku, do kapitulacije Italije u rujnu 1943, a kasnije su imale potporu Nijemaca.

Od samog početka, mnogi su Muslimani bili skloni Nijemcima. Općenito pozitivan stav prema NDH u travnju 1941. može se izgleda pripisati prije njihovu povjerenju u Hitlera i njemačku vojsku, koji su stajali iza nove države, nego nekakvoj lojalnosti Hrvatima. Rani primjer u kojem su izrazito proustaški orijentirani Muslimani, osobito Hakija Hadžić i Ademaga Mešić, pokazali svoju naklonost Nijemcima, u ovom slučaju uz puno odobravanje ustaške vlade, bilo je regrutiranje u Hrvatsku legiju za rusku frontu. Što se njih tiče, Nijemcima je bilo jako stalo zaštititi svoje interese u Bosni sjeverno od njemačko-talijanske demarkacijske linije i prezentirati sliku snage i muslimanskom stanovništvu u BiH i islamskom svijetu općenito. Već u listopadu 1941. i ponovo 1942. nisu dopustili da talijanske trupe budu stacionirane u Sarajevu, rezonirajući da bi Muslimani u BiH i oni u inozemstvu to interpretirali kao znak njemačke slabosti.⁶⁸

Tek ujesen 1942, grupa bosanskohercegovačkih Muslimana pokušala je kod Nijemaca postići poseban status za BiH. Svoje stavove formulirali su u obliku memoranduma koji nosi datum 1. studenoga 1942. i adresiran je na Hitlera. Narodno povjerenstvo neimenovanih bosanskohercegovačkih Muslimana u tom je memorandumu iznijelo svoje pritužbe na Pavelićevu vladu i zatražilo da BiH postane autonomna regija pod direktnim nadzorom njemačke vojske.⁶⁹ Kao prvo, argumentirali su, BiH je silom postala dijelom NDH. Potom je poglavnik Pavelić, upravljajući njome učinio nekoliko grešaka, od kojih je prva bila ta što je dao moć katoličkim svećenicima, odnosno što je velečasnog Božidara Bralu iz Sarajeva imenovao povjerenikom Poglavnikova povjerenstva za BiH, dakle jednim od svojih glavnih ljudi za BiH. Nakon što je dobila moć, Katolička crkva djelovala je protiv interesa i Srba i Muslimana, i Židova, i sudjelovala je u masovnom pokrštanju Srba i sličnim prijestupima. Bosanskohercegovački Muslimani tvrdili su da oni, kao potomci Gota, imaju poseban identitet i da zaslužuju specijalan tretman. Slijedio je popis od osam konkretnih zahtjeva koji je počinjao vojnim detaljima, a završavao planovima za autonomnu regiju kako su je oni zamišljali. Bosanskohercegovački Muslimani tražili su da muslimanska legija pod majorom Muhamedom Hadžiefendićem, koja je već brojala oko 6000 ljudi, bude povećana prebacivanjem u nju svih

NDH: Bosanskohercegovački Muslimani

Muslimana iz Hrvatskog domobranstva i Ustaške vojnice i da se tako pretvori u novu vojsku pod njegovom komandom. Ta nova vojska, koja je trebala dobiti naziv Bosanska garda, bila bi pod kontrolom njemačke vojske, koja bi je naoružavala, opskrbljivala, transportirala i raspoređivala njezine jedinice i plaćala sve troškove. Bosanskohercegovački Muslimani htjeli su da u autonomnom dijelu BiH ustašama bude zabranjeno djelovanje. To novo područje sastojalo bi se od jedne bosanskohercegovačke administrativne regije sa sjedištem u Sarajevu. Također su tražili osnivanje ogranka Nationalsocijalističke stranke i pravo uporabe luke Ploče koja je tada bila u izgradnji. I na kraju, predlagali su preseljavanje stanovništva unutar BiH i ustupanje dijelova njezina teritorija Hrvatskoj i Crnoj Gori tako da se može osnovati, doduše okrnjena, regija u kojoj bi dominirali Muslimani. Njeno stanovništvo sačinjavalo bi oko 925.000 Muslimana, 500.000 Srba i 225.000 Hrvata. Takva BiH – s jasnom muslimanskom većinom – bila bi stavljena pod direktnu kontrolu njemačkog Reicha.

Memorandum je bio, naravno, neprikriveni izazov autoritetu vlade NDH kao i znak potpunog razočarenja dijela muslimanskog vodstva ustaškom državom.

Nijemci nisu smjeli službeno odgovoriti na muslimanski memorandum ni na jedan način koji bi uvrijedio vlasti NDH. Ali mogli su iskoristiti Muslimane u svoju korist. Himmler je u studenom 1942. godine – kako se čini uskoro nakon što je memorandum dostavljen Hitleru – odlučio osnovati SS diviziju sastavljenu od bosanskohercegovačkih Muslimana. Otprilike tri mjeseca kasnije, 10. veljače 1943, Hitler je izdao zapovijed da se započne s regrutacijom, i Himmler je taj zadatak odmah povjerio generalu Arturu Phlepsu, zapovjedniku 7. SS divizije Princ Eugen. Phleps je u tu svrhu osnovao specijalni stožer u Zagrebu, a kasnije je tu zadaću preuzela Komanda za popune Waffen SS-a za jugoistočnu Europu.

SS divizija sastavljena od bosanskohercegovačkih Muslimana bila je prva SS divizija sastavljena od negermanskog ljudstva. Romantične ideje koje je Himmler imao o Muslimanima vjerojatno su odigrale značajnu ulogu u njezinu nastanku. Muslimanima se divio zbog njihove žestine, koju je smatrao beskrajno boljom od mekoće kršćana, i smatrao je da njihove ratničke kvalitete treba njegovati i koristiti.⁷⁰ Kako bi SS divizija sastavljena od bosanskohercegovačkih Muslimana bila prva vojna organizacija u kojoj bi nacionalsocijalizam i islam surađivali, pronacistički orijentiran jeruzalemski veliki muftija, Hadži Amin el Husseini, trebao je imati važnu ulogu u njezinu populariziranju. Uloga velikog muftije bila je pomno opisana u sporazumu koji su Himmler i veliki muftija potpisali 19. svibnja 1943. godine. U njemu je jasno rečeno da cilj nije sinteza nacionalsocijalizma i islama, niti obraćanje bosanskohercegovačkih Muslimana (koji su, rečeno je, iako pripadnici germanske rase, ideološki dio arapskoga svi-

jeta) na nacionalsocijalizam; da će ideološki razvoj ljudstva divizije biti odgovornost imama koje će odabrati predstavnici velikog muftije, a on potvrditi, i koji će direktive primati i od velikog muftije i od glavnog ureda SS-a, ali da će, iako samosvojne, te dvije ideologije zajedno djelovati protiv zajedničkog neprijatelja – Židova, Angloamerikanaca, komunista, masona i Katoličke crkve.⁷¹

Svoje nezadovoljstvo zbog formiranja muslimanske SS divizije vlada NDH izrazila je izazivanjem brojnih malih poteškoća. Prigovorila je upotrebi riječi „bosanski” i „musliman” u nazivu jedinice. Kako su Nijemci jednako toliko bili protiv bilo kakve upotrebe riječi „ustaša”, moralo se izabrati nešto neutralno. Konačno ime divizije, prema Hitlerovu dekretu, bilo je 13. Waffen SS planinska divizija Handžar (hrvatska br. 1), (riječ „handžar” potječe od turske riječi *hancer* i naziv je za bosansku verziju borbenog noža). Vlada NDH prigovorila je i isključivo bosanskomuslimanskom sastavu divizije, bojeći se, i to s pravom, da će to dati zamaha muslimanskim težnjama za autonomijom. Paveliću bi bila draža hrvatska SS divizija, za koju je bio spreman regrutirati 20.000 dobrovoljaca.⁷² Na kraju, uz Kascheovu pomoć, uspio je postići neku vrstu kompromisa: uključivanje nekih hrvatskih časnika i vojnika (katolika) u inače posve muslimansku diviziju. Istodobno neki bosanski muslimanski vođe bili su razočarani jer nisu uspjeli uvjeriti Nijemce da umjesto SS divizije osnuju i naoružaju više jedinica muslimanske milicije. Takve jedinice, u suštini pod muslimanskom kontrolom, mogle su biti korištene u vlastitom zavičaju za zaštitu obitelji i imovine od četnika i u nekim područjima od partizana. Ali odaziv na mobilizaciju za SS diviziju bio je dobar, čemu je pridonio i veliki muftija dolaskom u Bosnu u travnju 1943, kao i njemačko jamstvo da će divizija imati vlastite imame i da će dobivati hranu u skladu s muslimanskim zakonima o prehrani.⁷³

Iako se ustaška vlada jako trudila da spriječi formiranje SS muslimanske divizije, ti naponi bili su nesporeni. Na primjer, odluka o određivanju Alije Šuljka, gorljivog ustaše i hrvatskoga nacionalista, da pomogne oko regrutacije, izjalovila se kad su Nijemci saznali da ga Muslimani smatraju otpadnikom i zapovjedili da se njegovo imenovanje opozove. Osoblje ureda ustaškog ministra s prebivalištem u Bosni, Josipa Cankija, imalo je pune ruke posla pišući sažetke o negativnom utjecaju osnivanja takve divizije na srpsko i hrvatsko stanovništvo. Vjekoslav Vrančić, Hrvat iz Hercegovine i jedan od Pavelićevih povjerljivih i utjecajnih predstavnika, pogriješio je i povjerljivom čovjeku, Muslimanu, iznio svoja proročanstva u pismenom obliku: „Divizija ni u kom slučaju neće biti formirana. Na njemački zahtjev ne možemo reći ‘Ne’, ali možemo onemogućiti da uspiju. Dopustiti Nijemcima da osnuju bosansku diviziju u Bosni – imajući na umu stav Bosanaca prema ustašama – bilo bi ravno gubitku Bosne.” I Vrančićevo pismo i Cankijeve sažeci dostavljeni su Nijemcima, i Phleps je njihov sadržaj prenio generalu

Hansu Jüttneru u Glavnom stožeru SS-a. Još jedna oštra kritika njemačke politike u Bosni nalazila se u internom izvještaju Mile Budaka, ministra vanjskih poslova, od 9. srpnja 1943. godine. Ali svi naponi vlasti NDH da spriječe osnivanje divizije nisu uspjeli.⁷⁴

Planirani sastav divizije Handžar bio je 26.000 ljudi, od toga 23.200 Muslimana i 2800 Hrvata – s časničkim zborom sastavljenim uglavnom od Nijemaca, ali i s nekoliko Muslimana i Hrvata. U sporazumima vlasti NDH i Reicha od srpnja 1943. detaljno je specificirano raspoređivanje novih regruta u NDH, uključujući i nove regrute za SS jedinice.⁷⁵ Svi pripadnici divizije prisegnuli su vjernost najprije Hitleru, a tek onda poglavniku NDH.

Čim je započela obuka nove divizije u gradu Villefranche-de-Rouergue u pokrajini Aveyron u Francuskoj, počele su i nevolje. U noći od 16. rujna došlo je do pobune propartizanski orijentiranih vojnika predvođenih mlađim časnicima, muslimanima i katolicima. Ubili su komandanta bataljuna i nekoliko drugih časnika. Pobuna je brzo ugušena, i istaknutiji prijestupnici, njih ukupno 78, pogubljeni su. U izvještaju od 25. rujna pukovnik Gottlob Berger, Himmlerov suradnik, okrivio je Kaschea za inzistiranje na tome da u diviziji bude toliki katolika i zahtijevao da se ubuduće više pazi pri izboru časnika i dočasnika.⁷⁶ U veljači sljedeće godine, nakon daljnje obuke u Njemačkoj, divizija je pod komandom generala Karla-Gustava Sauberzweiga vraćena u BiH i krenula u akcije protiv partizana, uglavnom na istoku i sjeveroistoku zemlje. Uskoro je postala poznata po brutalnom i krvavom načinu borbe. Na mnogo načina, divizija je pokušala biti najviši zakon u područjima pod njenom kontrolom, preuzimajući osim vojnih i funkcije civilne vlasti. Ti aspekti njenog djelovanja razjašnjeni su u Direktivi o osiguranju mira u Bosni od 9. ožujka 1944. godine. Direktiva se, međutim, pokazala neprovedivom, pa je divizija u kolovozu 1944. povučena.⁷⁷

Ponašanje divizije Handžar može se djelomično objasniti činjenicom da se vratila u BiH kad je vojna i politička situacija već bila potpuno promijenjena. Na svim frontama, u Jugoslaviji i u cijeloj Europi, situacija se okretala protiv Nijemaca. Partizani su povećavali i konsolidirali svoju vojnu i političku kontrolu i uz podršku i zapadnih Saveznika i SSSR-a bili na najboljem putu da postanu buduća vlast u Jugoslaviji. Iako je Treći Reich još bio na životu, dani su mu bili odbrojeni, baš kao i vladi NDH. Sve je to direktno utjecalo na stavove i ponašanje muslimanskog stanovništva i muslimanskih političkih snaga u BiH. Njemački „Izvještaj o stanju” u NDH za rujna 1944. opisuje je ovako: „Prekid diplomatskih odnosa između Reicha i Turske [2. kolovoza] jako se nepovoljno odrazio na bosanskohercegovačke muslimane. Razočarani su što muslimanska divizija nije odmah postigla autonomiju Bosne i povratak na agrarni poredak kakav je postojao do 1918. godine. Dotadašnji prijateljski stav prema Nijemcima sad jedva da postoji. Muslimanska inteligencija trenutno je

dezorijentirana i jako se trudi naći svoj put u jednoj novoj Jugoslaviji.”⁷⁸

Bitno promijenjena situacija za Njemačku neizbježno se odrazila na muslimanske borbene jedinice. U lipnju 1944. muslimanska 13. SS divizija Handžar, koja je pokazivala znakove nezadovoljstva, dobila je novog komandanta, generala Desideriusa Hempela.⁷⁹ Nijemci su planirali formirati još jednu muslimansku SS diviziju, 23. SS diviziju Kama, ali prilikom Pavelićeva posjeta Hitlerovom glavnom stožeru u rujnu, general Đuro Gruić, šef Pavelićeva Vojnog ureda, usprotivio se tvrdeći da bi za Hrvatsku bilo jako teško dati još 5000 ljudi koje su Nijemci tražili uz 5000 koji su već bili dodijeljeni.⁸⁰ U stvari, planovi za drugu muslimansku SS diviziju morali su biti odbačeni. Uskoro su stigle nove loše vijesti o Handžar diviziji. U njemačkom memorandumu od 5. listopada 1944. zabilježeno je da je oko 2000 pripadnika divizije već dezertiralo u partizane. Tijekom sljedećeg mjeseca izvještaji su bili prilično proturječni. Kasche je 28. listopada 1944. poslao brzojav von Ribbentropu u kojem ga je izvijestio da se 17. listopada 140 pripadnika Handžar divizije odbilo boriti protiv Rusa, da je 21. listopada više od 600 njezinih pripadnika u sjevernoj Hrvatskoj dezertiralo, s tim da su neki prešli ustašama, a neki partizanima, i sugerirao da se i divizija i SS pomoćna komanda u NDH raspuste. Vrhovni zapovjednik za jugoistočnu Europu izvijestio je 7. studenoga 1944. da je divizija još uvijek raspoređena u BiH. Upozorio je da bi, čak i kad bi oko 70% Muslimana iz njenih redova bilo uklonjeno, divizija i dalje bila previše nepouzdana, a da bi se mogla upotrebljavati u BiH, i predložio da, ukoliko se *Reichsführer* SS slaže, divizija bude prebačena u sjeverne dijelove NDH (u Hrvatsku) kako bi štitila cestu Celje – Zagreb.⁸¹ Možda su dijelovi divizije već u listopadu bili prebačeni u sjeverozapadnu Hrvatsku i možda su dezertiranja o kojima je Kasche izvijestio bila njihova.

Ono što je sigurno, međutim, jest to da je u prosincu 1944. Himmler zapovjedio da sve hrvatske SS jedinice raspoređene u sjevernoj Sloveniji u području Celje – Maribor budu izdvojene. Vojnici su mogli izabrati žele li ostati u SS trupama i boriti se van teritorija NDH, pridružiti se njemačko-hrvatskoj oružništvu ili policiji, otići u ustaše ili otići na rad u Reich. To je bio kraj Handžar divizije. Ime je međutim zadržano i upotrijebljeno najprije za pojačanu pukovnicu koja se sastojala od njemačkoga osoblja bivše divizije i kasnije kao kamuflaža za 16. oklopnu grenadirsku diviziju *Reichsführer* SS, koja je putovala iz Italije u Mađarsku početkom ožujka 1945. i borila se protiv Sovjeta u Mađarskoj i potom u Austriji u zadnjim tjednima rata.⁸²

Samostalne inicijative istaknutih Muslimana

Izvjestan broj bosanskohercegovačkih Muslimana imao je vlastite ideje o tome kako se nositi s ratnom situacijom. Mustafa Mulalić, političar i bivši zastupnik

Jugoslavenske nacionalne stranke (JNS) u beogradskoj Skupštini, postao je glavni glasnogovornik onih Muslimana u BiH i Sandžaku koji su bili na strani generala Mihailovića. U siječnju 1944, na četničkom kongresu u selu Ba, izabran je za predsjednika četničkog Centralnog nacionalnog komiteta, i na tom je položaju ostao do posljednjih tjedana rata, kad se predao partizanima. U okružnici upućenoj nekim vodećim Muslimanima, izjasnio se protiv ustaša i partizana i objasnio zašto je Muslimanima mjesto uz Mihailovića. Treba napomenuti da su četnici u međuvremenu bili zaključili da bi bilo politički svrsishodno ublažiti svoju politiku prema Muslimanima i koncem 1944. doista organizirali muslimanski četnički korpus u sjeveroistočnoj Bosni.⁸³

U Cazinskoj krajini, području sjeverno od Bihaća, situacija je bila drukčija. To područje, sa stanovništvom od oko 60% muslimana, 38% pravoslavaca i 2% katolika, ekonomski i kulturno bilo je među najnerazvijenijim područjima u BiH. U ljeto prve godine rata, ustaše su tamo osnovale muslimansku miliciju (paravojnu organizaciju). Djelomično na poticaj ustaša a dijelom svojevorno, muslimanska milicija terorizirala je srpsko stanovništvo pljačkajući stoku, spaljujući sela i odvođeci i ubijajući ljude. U samoobrani, Srbi su bježali u brda, organizirali vlastite oružane skupine i osvećivali se. Na tom je području KP bio vrlo slab i tijekom prvih nekoliko godina partizanskog otpora nije mogao zaustaviti borbe između Srba i Muslimana. Nadalje, partizanske jedinice na tom području bile su sastavljene gotovo isključivo od Srba. Kako su Muslimani sačinjavali većinu stanovništva, partizani su najprije morali zadobiti njihovo povjerenje da bi ih potaknuli da im se pridruže i podrže njihove ciljeve.

Vodeći Musliman u Cazinskoj krajini, koji se pojavio za vrijeme rata, bio je Husnija/Huska Miljković. Postao je vođa lokalne muslimanske milicije (poznatija kao Huskina milicija) koja je na vrhuncu snage, u zimu 1943-44, brojala oko 3000 ljudi. Prije rata bio je seljak i trgovao poljoprivrednim proizvodima. Komunicirao je s liberalima i komunistima i 1939. postao član KP. Kad je u ljeto 1941. počeo ustanak u BiH, najprije je otišao u partizane, ali je onda u rujnu otišao u domobrane. Tako je počelo njegovo vrludanje koje je potrajalo cijelo vrijeme rata. Napustio je domobrane da bi se ponovo pridružio partizanima i ostao s njima do početka 1943, postao član Pokrajinskog komiteta KPH u Karlovcu i kasnije, načelnik garnizona u Velikoj Kladaši i sekretar mjesnog komiteta Partije. Partizani su ga trebali kako bi pridobili podršku Muslimana u regiji. Ali ih je Miljković napustio za vrijeme ogorčenih borbi tijekom operacije Weiss u zimu 1943. i vratio se natrag u domobrane. Ustaše i Nijemci, kao i partizani prije njih, smatrali su da će im kao Musliman biti koristan, i uz njihovu podršku u studenom 1943. osnovao je muslimansku miliciju u Cazinskoj krajini pod geslom „za vjeru” (za *din*). Međutim, nije se mogao skrasiti i koncem siječnja 1944. ponovo je odveo svojih 11 bataljuna partizanima. Oni su njegove jedinice nazvali Unska operativna grupa i zadržali ga kao zapovjed-

nika, iako su sumnjali da još uvijek ima kontakte s oružanim snagama NDH i Nijemcima, pa su ga teško mogli smatrati pouzdanim. Miljković je ubijen 27. travnja 1944, u vrijeme kad je još bio u dobrim odnosima s partizanima.⁸⁴ Ubio ga je bivši ustaša. Mnogi pripadnici njegovih jedinica tada su se vratili u domobrane, ali ostalo ih je dovoljno da budu jezgra novih muslimanskih jedinica koje su partizani formirali u Cazinskoj krajini.

Domobranski pukovnik Sulejman Filipović bio je još jedan Musliman kojeg su partizani imali sreću pridobiti, zajedno s velikim brojem Huskinih časnika i vojnika. Filipović je u međuratnom razdoblju bio oficir jugoslavenske vojske, i jedan od malobrojnih viših časnika Muslimana u Hrvatskom domobranstvu. Sa svojim ljudima dezertirao je u partizane iz garnizona u Tuzli nakon što su partizani grad prvi put oslobodili početkom listopada 1943. godine. Partizani su Filipovića ubrzo izabrali za delegata Drugoga zasjedanja AVNOJ-a koje je održano u Jajcu koncem studenog 1943, a potom je bio povjerenik za šume i rude u novoj privremenoj partizanskoj vladi (NKOJ-u).⁸⁵

Koncem 1943, Muhamed Pandža, muslimanski vjerski vođa, koji je bio otvoreno i dosljedno pronjemački orijentiran, počeo je promicati panislamiističke ciljeve. Osnovao je pokret koji je nazvao Muslimanski oslobodilački pokret, s ciljem borbe i protiv četnika i protiv ustaša, i naoružavanja muslimanskih jedinica za obranu muslimanskih sela i obitelji. Pozivao je na toleranciju i miroljubivu suradnju i s pravoslavicima i s katolicima u BiH. Pandža je na neko vrijeme bio nestao u brdima i neki Hrvati i Nijemci optužili su ga da je otišao u partizane. On i jest neko vrijeme bio s partizanima, i čak je održao i nekoliko govora u kojima ih je podržao.⁸⁶ Izbjegao je njemački napad na partizansku jedinicu s kojom je bio, ali nedugo nakon toga uhitile su ga vlasti NDH. U svom iskazu ustaškoj policiji u Zagrebu u siječnju 1944. dao je detaljne informacije o četničkom teroru protiv Muslimana, o svojoj suradnji s Nijemcima, uključujući i pomoć koju im je pružio pri osnivanju 13. SS divizije Handžar, tvrdeći da je to učinio u dogovoru s Pavelićem, o partizanskoj politici prema Muslimanima i o partizanskom teroru. U zaključku izrazio je svoju odanost NDH, hrvatskom nacionalizmu i skladu između muslimana i katolika u BiH, ali inzistirao je na tome da hrvatski nacionalizam mora biti čist i slobodan od bilo kakvih vjerskih i klerikalnih primjesa. Pandža nije spomenuo nekoliko masakra koje su Nijemci počinili nad Muslimanima, uključujući i žene i djecu, ali sigurno su ga osobito užasnuli, i vjerojatno su pridonijeli njegovom osnivanju Muslimanskog oslobodilačkog pokreta i njegovom kratkom izletu u partizane.⁸⁷

Takozvani Zeleni kadar bile su paravojne muslimanske oružane skupine koje su se počele pojavljivati u jesen 1943. kao reakcija na prijetnje četnika i partizana. One ne samo da su štitele sela od napada, nego su povremeno izvodile vlastite akcije protiv njih. Među najvažnijim od tih jedinica bile su

one koje je u rujnu i listopadu 1943. u području između Tuzle i Zvornika u istočnoj Bosni organizirao gimnazijski profesor Nešet Topčić. Topčić je bio odlučan protivnik komunista i jednako gorljiv pristaša Nijemaca, pod čijom je zaštitom zamišljao autonomnu BiH sličnu onoj koju je u svom memorandumu od 1. studenoga 1942. zagovaralo i Muslimansko narodno vijeće. Protiv partizana surađivao je i sa snagama NDH i s četnicima. Nakon nekog vremena njegove su jedinice inkorporirane u oružane snage NDH, gdje su dobile status dobrovoljačke bosanske planinske pukovnije.⁸⁸ U svibnju 1944, na poziv SS-a, otputovao je u Berlin kako bi se sastao s Gottlobom Bergerom, šefom glavnog stožera SS-a, i s jeruzalemskim velikim muftijom. To, međutim, gotovo da su bili samo kurtoazni posjeti, jer je već bilo prekasno a da bi – bilo SS, bilo veliki muftija – mogli pružiti ikakvu stvarnu pomoć bosanskohercegovačkim Muslimanima, ili od ovih očekivati ikakav nov borbeni angažman.

Kako je rat odnicao i postajalo sve očitiije da će Nijemci izgubiti rat i da će NDH nestati, sve više Muslimana počelo je davati podršku partizanima. Ustaške vlasti na to su reagirale brutalno, a to je, pak, izazivalo odlučne proteste muslimanskih vođa kod vlasti NDH. Takav protest uložila je i skupina od petnaest uglednih sarajevskih Muslimana nakon sastanaka održanog 28-29. travnja 1944. s Nikolom Mandićem, predsjednikom vlade NDH, Ivićem Frkovićem, glavarom građanske uprave u Sarajevu i Muhamedom Kulenovićem, velikim županom Velike župe Vrhbosna. Prema njihovim riječima, skupina je bila sačinjena od predstavnika svih muslimanskih političkih grupacija iz prethodna dva desetljeća. U memorandumu od 30. travnja vrlo su otvoreno iznijeli svoje pritužbe na državnu administraciju, vojsku, tajnu policiju i svekoliku ustašku politiku prema Muslimanima u BiH.⁸⁹ Tvrđili su da se osjećaju diskriminirani zbog svoje vjerske pripadnosti i osudili upotrebu vjerske netrpeljivosti kao oružja u zemlji koja ima dugu tradiciju vjerske tolerancije; prigovorili nedostatku zakona i reda, i mnogim nepravdama na račun Muslimana, koje su iz dana u dan bivale sve veće. U memorandumu stoji da, kao rezultat toga, muslimansko stanovništvo osjeća da se „u izvjesnim krugovima stvara i primjenjuje sustav koji vodi istrebljenju muslimana”.

U memorandumu su nabrojene, detaljno, konkretne optužbe protiv ustaša i vlasti NDH, s imenima, datumima i mjestima. Navodeći neka od brojnih ubojstava Muslimana, u pravilu ubijenih zbog njihovih navodnih veza s partizanima, muslimanski uglednici bili su osobito ogorčeni zbog činjenice da ustaški časnici koji su ta djela počinili i protiv kojih su podnesene prijave vlastima NDH, a u nekim slučajevima čak i samom predsjedniku vlade, nisu bili pozvani na odgovornost, nego su ostali na svojim položajima, a neki čak bili i promaknuti. Sljedeća pritužba odnosila se na činjenicu da je tisuće Muslimana, osobito iz Sarajeva, ali i iz drugih područja, odvedeno u koncentracione logore, opet zbog navodnih aktivnosti u korist partizana, i da im se tamo izgubio

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

svaki trag. Iznesene su optužbe da ustaše, domobrani i policija neovlašteno upadaju i pljačkaju muslimanske obitelji, te da i ustaške i vojne vlasti NDH, koje su gotovo jedine imale neposredan kontakt s komandantima njemačkih trupa na bosanskohercegovačkom tlu, krivo optužuju Muslimane za navodne propartizanske djelatnosti, što vodi krvavim njemačkim odmazdama nad Muslimanima. I na kraju, muslimanski uglednici potužili su se na diskriminaciju Muslimana u vladi. Kao dokaz za tu tvrdnju prezentirali su statističke podatke, vjerojatno s konca 1943. i početka 1944, o broju Muslimana na višim razinama državne administracije u 31 djelatnosti (osim u Hrvatskom domobranstvu i Ustaškoj vojnici), koji pokazuju pomanjkanje povjerenja vlasti u Muslimane. Samo dio tog popisa dovoljan je kao ilustracija neravnopravnosti.

	Katolici	Muslimani
Državni ministri	18	2
Državni podtajnici	6	0
Zastupnici u Saboru (1942)	193	13
Viši dužnosnici u Ministarstvu vanjskih poslova	49	2
Veleposlanici u inozemstvu	7	0
Konzuli u inozemstvu	6	1
Viši dužnosnici u poslanstvima i konzulatima	33	0
Veliki župani	19	3
Predstojnici kotara	112	13
Viši dužnosnici u Ministarstvu financija	159	2
Viši dužnosnici u Hrvatskoj narodnoj banci	32	1
Šefovi radiopostaja	7	0

U memorandumu nisu iznesene nikakve prijetnje, ne zagovara se autonomija BiH niti sugerira prelaženje na stranu partizana. Ali teško je zamisliti jaču osudu ustaškog režima u BiH s muslimanskog stajališta. Riječima memoranduma, tvrdnje da su Muslimani „cvijet hrvatskog naroda” bile su samo „prazne fraze”. Kao što je bilo navedeno u drugom memorandumu, koji je vjerojatno sastavila ista grupa, Muslimani su očekivali udio od 23% u vlasti i državnim službama u cijeloj državi.⁹⁰

Sve veća podrška partizanima

Uz bosanskohercegovačke Muslimane koji su podržavali ustaše, sile Osovine, Mihailovića ili imali neovisan stav, postojali su i oni koji su podržali ustanak protiv ustaškog režima. Njihova pozicija među ustanicima bila je u početku – dok su nacionalni animoziteti prevladavali nad borbom protiv zajedničkog neprijatelja – nesigurna.

Neposredan uzrok ustanka u BiH bila je protusrpska politika ustaške vlade.

Karakterizirale su je pljačke, uhićenja, deportacije, prisilno pokatoličavanje i masovno ubijanje. Diljem BiH, Srbi su se sklanjali u planine. To se događalo čak i prije nego što su jedinice predvođene komunistima 27. srpnja 1941 – u području Drvara i Bosanskog Grahova – digle ustanak potaknute pozivom Kominterne da se na pozadinu njemačkih trupa vrši pritisak kako bi se pomoglo SSSR-u koji je bio u teškoj situaciji. Nakon toga uslijedila je borba između srpskih nacionalista (četnika) i komunista (partizana) za vodeću ulogu u ustaničkim redovima.

U početku su obje skupine sačinjavali gotovo isključivo Srbi. Ali dok su partizani od početka proklamirali politiku suradnje i jedinstva između sva tri naroda u BiH, četnici su bili militantno antimuslimanski i antihrvatski orijentirani. Partizanski vođe ulagali su osobite napore kako bi u svoje redove privukli pripadnike svih triju naroda, i kako bi osujetili napore ustaških i četničkih ekstremista i razvili što jaču frontu protiv stranih okupatora i njihovih domaćih pomagača. Ali time su sebi postavili golem zadatak, u početku previše težak da bi bio uspješno svladan. Do početka 1942. partizani u BiH, uglavnom Srbi, usko su surađivali s četnicima, a ponegdje – u okolici Drvara u zapadnoj Bosni i u istočnoj Hercegovini – odbijali primati Muslimane u svoje redove i povremeno se prema muslimanskom stanovništvu ponašali upravo kao i četnici. Nije dakle ni čudo da muslimansko stanovništvo mjesecima nije vidjelo nikakvu razliku između partizana i četnika.⁹¹

Iznimke su bili oni Muslimani intelektualci i industrijski radnici koji su, kao članovi KPJ, od samog početka sudjelovali u ustanku i bili na vodećim pozicijama. Također, u nekim područjima partizani su od samog početka uspjeli mobilizirati znatan broj Muslimana i Hrvata. Primjerice, u području oko planine Kozare u sjeverozapadnoj Bosni, Muslimani i Hrvati sačinjavali su oko 10% partizanskih jedinica već koncem kolovoza 1941, a do konca godine njihov udio narastao je na oko 25%. Slična situacija prevladavala je čini se i u partizanskim jedinicama na području planine Romanije blizu Sarajeva.⁹²

Barem jedan od partizanskih vođa, Svetozar Vukmanović Tempo, koji je kod bosanskohercegovačkih partizana kao delegat Centralnog komiteta KPJ i partizanskog Vrhovnog štaba boravio od srpnja 1941. do kasne jeseni 1942, smatrao je da su za nepovjerenje Muslimana prema partizanima krivi uglavnom četnici. Prema njegovim tvrdnjama, odnosi između partizana i Muslimana u istočnoj Bosni u početnoj fazi ustanka bili su toliko dobri da su partizani formirali muslimanski bataljun, ali su njihove kasnije napore da privuku više Muslimana uspješno spriječili četnici. Izvještaji o porazima partizana u Srbiji, a uz to i mnogi nedostaci partizanskog zapovjednog kadra – povećali su broj Srba koji su odlazili u četnike, iako su se neki od njih prvotno bili pridružili partizanima. Povećanje broja četnika u istočnoj Bosni kao i dolazak dva jaka četnička odreda iz Srbije, rezultirali su intenziviranjem četničkih

zvjerstava nad Muslimanima. Postoje dokazi da su se pri počinjenju tih zvjerstava četnicima pridružili i neki partizani. Kad se pokazalo da partizanska komanda nije u stanju držati mnoge od svojih jedinica pod kontrolom, ni štititi muslimansko stanovništvo, partizane je napustilo toliki broj Muslimana da je njihov bataljun morao biti raspušten. Muslimansko stanovništvo potražilo je sigurnost na područjima pod kontrolom ustaša koja su graničila s istočnom Bosnom. Prema Vukmanoviću Tempu, neki izbjeglice osvetili su se kasnije kao pripadnici ustaške Crne legije, koja je postala zloglasna po zvjerstvima nad Srbima u istočnoj Bosni.⁹³

Sukob između muslimanskog stanovništva i četnika bio je osobito brutalan na dva područja u Bosni: na istoku i sjeveroistoku te na sjeverozapadnom dijelu zemlje. U oba ta područja, kao i drugdje u BiH, ustaše su, u suradnji s dijelom muslimanskog stanovništva, organizirale jedinice specijalne muslimanske milicije kako bi ove provodile njihovu antisrpsku politiku i branile muslimansko stanovništvo nakon što ta politika kod Srba izazove antimuslimansku reakciju.

Kad su ustaše shvatile da neće moći provesti u djelo svoju radikalnu antisrpsku politiku i uvidjeli da partizani predstavljaju veću prijetnju od četnika, započeli su s novom politikom prema četnicima. Koncem svibnja 1942. počeli su sklapati sporazume s četničkim postrojbama, pristajući na ustupke pod uvjetom da četnici zauzvrat s njima surađuju u borbi protiv partizana, što je na nov način ukazalo na odnose između ustaša, Muslimana i četnika. Na neke očito antimuslimanske zahtjeve četnika Muslimani nisu pristali, ali sklapanje nekoliko takvih sporazuma bilo je dovoljan dokaz ne samo slabosti ustaškog režima nego i njegove nesposobnosti da potpuno zaštiti muslimansko stanovništvo.⁹⁴

Autonomija BiH unutar njenih tradicionalnih granica u jugoslavenskoj federativnoj republici ušla je u program KPJ malo prije rata. Tada su Muslimani komunisti bili još malobrojni i, kao što smo vidjeli, u prve dvije godine rata partizanima se pridružilo malo bosanskohercegovačkih Muslimana usprkos naporima partizanske propagande da ih pridobije. Ali koncem 1943, među Muslimanima je nezadovoljstvo ustaškim režimom bilo sve veće, a nada u njemačku pobjedu sve manja, pa su u sve većem broju počeli odlaziti u partizane i pridruživati se Partiji ili raznim organizacijama pod njezinim okriljem. Kako se KP Muslimanima nije mogao obraćati pozivajući se na religiju, kao što je to činila najvažnija međuratna muslimanska politička stranka, JMO, obraćao im se kao žrtvama suparničkih svojatanja srpskih i hrvatskih nacionalista. Ali pridobiti znatniji broj Muslimana bio je težak zadatak. Muslimani su prema komunističkim pokušajima približavanja bili sumnjičavi ne samo zato što su u Bosni partizani do siječnja 1942. surađivali s četnicima, nego i zbog svoje prosječno niske obrazovanosti i snažnog vjerskog konzervativizma.

Da nije bilo traumatičnih iskustava rata i revolucije 1941-1945, KPJ ne bi uspio pridobiti muslimansko stanovništvo. Čak i uz rat, KPJ i partizani morali su imati mnogo strpljenja i ustrajnosti da bi rastjerali nepovjerenje Muslimana. Od samog početka, partizanska politika, i u propagandi i u praksi, bila je zalagati se za jedinstvo između Srba, Hrvata i Muslimana, a ubijanje Srba od strane ustaša (Hrvata i Muslimana) i ubijanje Hrvata od strane četnika (Srba) oštro osuđivati kao djelo stranih neprijatelja i njihovih domaćih pomagača, a ne tih nacionalnih skupina. Tom temeljnom opredjeljenju malo se što moglo pridodati, i moralo se jednostavno ustrajati u toj borbi iako je napredak bio spor.⁹⁵ Činjenica da je ta borba bila uspješna dokazuje, u prvom redu, snagu želje bosanskohercegovačkih Muslimana da prežive, a negdje od početka jeseni 1943. snagu njihove želje da prežive na pobjedničkoj, partizanskoj strani.

Na Prvom zasjedanju AVNOJ-a u Bihacu 26-27. studenoga 1942, od ukupno 54 delegata četvorica su bili bosanskohercegovački Muslimani (delegati iz Slovenije i Makedonije nisu uspjeli doći na zasjedanje). Godinu dana kasnije, 25-26. studenoga 1943, bosanskohercegovački partizani održali su u Mrkonjić Gradu sjeveroistočno od Jajca prvo zasjedanje ZAVNOBIH-a (Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja BiH). Konstituirali su se kao regionalna Narodna skupština BiH i izabrali delegate za drugo zasjedanje AVNOJ-a koje je održano koji dan kasnije, 29. studenoga 1943. u Jajcu, i na kojem je Jugoslavija proglašena federalnom državom. Samo 40 od 172 člana ZAVNOBIH-a bili su Muslimani što je, s obzirom na broj Muslimana u BiH, bilo nešto manje od istinski reprezentativnog broja, ali prihvatljivo s obzirom na činjenicu da su se tek nedugo prije toga počeli masovnije pridruživati partizanima.⁹⁶

Autonomiju, to jest državnost u obliku statusa jedne od federalnih jedinica, čiji su formalni temelji položeni na drugom zasjedanju AVNOJ-a u studenom 1943, BiH je dobila zahvaljujući pobjedi KPJ u ratu i revoluciji 1941-1945. godine. To je ujedno i razdoblje u kojem su bosanskohercegovački Muslimani, sudjelovanjem u partizanskoj borbi, u principu, stekli svoju političku ravnopravnost. Ta je ravnopravnost međutim stavljena na kušnju u periodu od 1945. do početka šezdesetih godina 20. stoljeća, u kojem su komunističke, državne i individualne snage na njih vršile pritisak da se izjasne u pogledu nacionalne pripadnosti. Međutim Ustav Socijalističke Republike BiH, usvojen 10. travnja 1963, jamčio je Muslimanima ravnopravnost sa Srbima i Hrvatima. U popisu stanovništva 1971. imali su i iskoristili mogućnost da se u pogledu nacionalne pripadnosti izjasne jednostavno kao „Muslimani”.⁹⁷ Ali čak i s tim novopronađenim identitetom, Muslimani BiH nisu bili ni dovoljno brojni niti politički ili vojno dovoljno snažni da održe integritet BiH i prežive ponovne etničke sukobe devedesetih godina 20. stoljeća.

Bilješke

- ¹ Vidi, na prirjer, M. Lorković, *Narod i zemlja Hrvata*, str. 41-67, 145-158, 229-232. Lorković je, kao i mnogi drugi hrvatski nacionalisti, hrvatsko nacionalističko svojatanje proširio i na Muslimane u Sandžaku zbog njihove srodnosti s Muslimanima u BiH. Vidi str. 206-207.
- ² Veliki srpski geograf Jovan Cvijić bosanskohercegovačke je Muslimane nazivao jednostavno *Serbes islamises*, „islamizirani Srbi”. Vidi njegovo djelo *La Peninsule balkanique: Geographie humaine*, str. 343-355.
- ³ O stavovima u pogledu BiH najviše nacionalističke političke stranke u Hrvatskoj, Hrvatske stranke prava, vidi Gross, *Povijest pravaške ideologije*, str. 103-108, 164-166, 322-325, 356-364, 381-384. Vidi i Gross, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini”, str. 9-68. Zanimljiva zbirka citata je L. Košutić, *Šta su Srbi mislili o Bosni*.
- ⁴ Kompleksnost stanja ponekad je bila gotovo apsurdna. U porodici Spaho, vodećoj muslimanskoj porodici u BiH u međuratnom razdoblju, Mehmed Spaho, vođa Jugoslavenske muslimanske organizacije, koja je u tom periodu predstavljala preko 90% svih bosanskohercegovačkih Muslimana, odbio je izjasniti se kao Srbin ili Hrvat. Njegov brat, koji je bio reis-ul-ulema, vjerski poglavar bosanskohercegovačkih Muslimana između 1938. i 1942, izjašjavao se kao Hrvat, a njegov brat Mustafa, inženjer građevinarstva, izjašnjavao se kao Srbin. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, str. 227.
- ⁵ Neke povijesti srednjovjekovne Bosne novijeg datuma: Ćorović, *Historija Bosne*; Draganović, *Povijest hrvatskih zemalja BiH* i Ćirković, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*. O formiranju bosanske države, vidi Babić, „Srednjovjekovna bosanska država”, str. 57-79.
- ⁶ U pripisivanju fundamentalnog konstitutivnog svojstva kruni, Bosanci su slijedili prenesen ustanovljen u Mađarskoj, gdje kruna sv. Stjepana simbolizira mađarsku državu. Vijeće bosanskog plemstva nosilo je naziv „rusag”, za „državno vijeće”, što je iskrivljena varijanta mađarske riječi *orszag* što znači „zemlja”. Vidi Ćirković, „Rusaška gospoda”, str. 5-17, i Anđelić, „Barones Regni i državno vijeće srednjovjekovne Bosne”, str. 29-48.
- ⁷ Ćirković, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, str. 289-290.
- ⁸ Relativno se malo zna o obvezama bosanskih srednjovjekovnih kmetova prema njihovim gospodarima u uvjetima u kojima su živjeli. Vidi, međutim, Jokanović, „Prilog izučavanju bosanskog feudalizma”, str. 220-267, i Ćirković, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, str. 60-68.
- ⁹ Ćirković, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, str. 186-192.
- ¹⁰ Šanjek, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret*, str. 76-78, 81.
- ¹¹ Schmidt, *Cathares ou Albigeois*, sv. 1, str. 15-16, 50-59, 104-42; Petranović, *Bogomili, crkva bosanska i krstjani*; Rački, *Bogomili i Patareni*; Glušac, „Srednjovjekovna ‘Crkva Bosanska’”, str. 1-55, osobito njegov emfatičan zaključak na str. 55. Schmidt je bio profesor na teološkom fakultetu i protestantskom sjemeništu u Strassbourgu. Djelo Račkog najprije je 1869. i 1870. u nastavcima objavljivao JAZU u Zagrebu u seriji *Rad*, a onda ga je ponovo objavio SANU u Beogradu 1931. u jednom tomu.
- ¹² Među tim autorima su, na primjer, Hoffer, *Dva odlomka iz povećeg rada o kršćanskoj crkvi u Bosni*; Truhelka, „Oporuka gosta Radina”, str. 355-375; idem, „Bosanska narodna (patarenska) crkva,” str. 767-793; L. Petrović, *Kršćani bosanske crkve*. Najnovija podrška tezi da je Bosanska crkva, iako raskolnička, ipak bila katolička, došla je iz pera vodećeg francuskog slavista, Andrea Vaillant. Vidi njegov članak, „Les chretiens bos-

- niaques", str. 525-530. Ali njegova je argumentacija površna i neodrživa.
- ¹³ Šidak, *Studije o „Crkvi bosanskoj” i bogumilstvu*. Ta zbirka Šidakovih članaka i osvrta je daleko najpotpuniji izvor informacija o tijeku proučavanja Bosanske crkve. Treba spomenuti još tri rada koja zastupaju stav o dualističkom karakteru Bosanske crkve: Kniewald, „Bosanski krstjani”, str. 115-276; Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*; i Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages*, str. 162-166, 292-328.
- ¹⁴ Šidak, „Heretički pokreti”, str. 7-8.
- ¹⁵ Solovjev, „Bogomilentum and Bogomilengräber”, str. 180-82. Jedino što je ostalo od Bosanske crkve su tisuće pogrebnih spomenika, *stećaka* (koje neki autori, međutim, ne dovode u vezu s „krstjanima”). Dvije novije studije o njima su Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, i Kutzli, *Die Bogumilen. Geschichte, Kunst, Kultur*. Wenzel je na području koje je pokrivala Crkva bosanska našao preko 50.000 neukrašenih i 3000 ukrašenih nadgrobnih spomenika. Kutzli učenje bosanskih „krstjana” stavlja u kontekst srednjoistočne i zapadnoeuropske teološke i socijalne misli. „Krstjani” nisu gradili crkve, ali prema Hadžijahiću gradili su kapelice nad nekim grobovima, i posljednjih godina u Bosni je pronađen izvjestan broj takvih kapelica. Hadžijahić, „O nestajanju Crkve bosanske”, str. 1327.
- ¹⁶ Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism*, str. 69-287, 351-443; Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, str. 324-326, 457-459, 492-530; Stavrianos, *The Balkans Since 1453*, str. 33-115.
- ¹⁷ Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, str. 157-160, 323-341; Draganović, *Poviest hrvatskih zemalja BiH*, str. 574-584; Ćirković, „Plemstvo i kraljevi u Bosni nakon 1463”, str. 123-131.
- ¹⁸ Jugoslavija, *Vojna enciklopedija*, 2. izd., sv. 1, str. 329-33; sv. 3, str. 509-14; sv. 4, str. 699-700; sv. 5, str. 539-44, 557. Za detaljnu analizu uloge Venecije, vidi G. Stanojević, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima*.
- ¹⁹ O ranoj političkoj i administrativnoj organizaciji Bosne pod osmanskom vladavinom i razvoj do kraja osmanske vladavine 1878, vidi Šabanović, *Bosanski pašaluk: Postanak i upravna podjela*. Za masovnu islamizaciju stanovništva, vidi Solovjev, A., „Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne”, str. 42-79; Handžić, „Islamizacija u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku”, str. 5-48; Filipović, „Islamizacija Bosne i Hercegovine”, str. 141-167; Hadžijahić, „O nestajanju Crkve bosanske”, str. 1309-1328.
- ²⁰ Manje vojno leno, ili timar, bilo je centralna jedinica u čitavom sustavu podjele zemlje. Vidi Deny, „Timar”, str. 767-776; Čubrilović, „Poreklo muslimanskog plemstva”, str. 383-384; Filipović, „Jedan osvrt na osmanski feudalizam”, str. 67-68.
- ²¹ Vidi na primjer, Vasić, *Martolozi*, str. 39-200; također, Zirojević, *Tursko vojno uređenje u Srbiji*, str. 101-250.
- ²² O nasljednom vojnom lenu, ili „odžaklik timaru”, vidi Filipović, „Odžaklik timari u Bosni i Hercegovini”, str. 255-257, 265-273. O kapetanijama ili „kapudanliku”, vidi Kreševljaković, *Kapetanije u BiH*, str. 9-71 i Čubrilović, „Poreklo muslimanskog plemstva”, str. 395-401.
- ²³ Za propadanje Osmanskog Carstva, vidi osobito Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, str. 21-39. O posljedicama toga propadanja po kmetove, vidi Inalcik, „The Ottomans Decline”, str. 338-54.
- ²⁴ Rycaut, *The Present State of the Ottoman Empire*, str. 169-72, 180-82, 190-99; Filipović, „Odžaklik timari u Bosni i Hercegovini”, str. 260-264; Čubrilović, „Poreklo muslimanskog plemstva”, str. 395-401; Sućeska, „Stvaranje čiftluka u našim krajevima”, str. 35-37, osobito str. 46-51; idem, *Ajani*, str. 79-161.

- ²⁵ Kreševljaković, *Kapetanije u BiH*, str. 64-71, 203-205; Sućeska, *Ajani*, str. 210-222.
- ²⁶ Filipović, „Islamizacija Bosne i Hercegovine”, str. 141-167. Na albanskom teritoriju, višestoljetna borba između Grčke pravoslavne i Rimokatoličke crkve bez sumnje je oslabila utjecaj kršćanskih crkava na stanovništvo i vjerojatno je pridonijela masovnoj islamizaciji Albanaca. O tom konfliktu, vidi Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, str. 62-66, 79-105, 133-135.
- ²⁷ Solovjev, „Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne”, str. 66-70; Babinger, „Der Islam in Südosteuropa”, str. 211.
- ²⁸ Na mnogim popisima poreznih obveznika navedeni su Bosanci muslimani čiji očevi imaju kršćanska ili slavenska imena. Vidi, na primjer, Handžić, „Islamizacija u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku”, str. 38-41.
- ²⁹ O posljedicama bitke kod Mohača 1526. godine, vidi Handžić, „Islamizacija u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku”, str. 12-13. Za procjene sastava stanovništva, vidi Pejanović, *Stanovništvo BiH*, str. 24-28. i Solovjev, „Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne”, str. 60-66.
- ³⁰ Preobraćenje zbog ženidbe dogodilo se u porodici Muhameda Hadžića, bivšeg jugoslavenskog ministra vanjske trgovine koji je bio iz Gackog u Hercegovini. Njegov djed po ocu, rođen i odgojen kao Srbin pravoslavac, htio se oženiti rimokatolkinjom. Njegovi roditelji nisu se složili, pa su i on i njegova žena prešli na islam kako bi se vjenčali. Preobraćenje radi zaštite porodičnih interesa opisano je u autobiografiji poznatog pisca Meše Selimovića (1910-1982) koji je potekao iz plemena Vujovića na granici Hercegovine i Crne Gore. Početkom 18. stoljeća, u obitelji u kojoj je bilo devetoro braće, odlučili su da će dvojica prijeći na islam kako bi osigurali bolju zaštitu ostatku porodice. Od te dvojice potekle su porodice Selimović i Ovcina. Selimović, *Sjećanja*, str. 20-26. Selimović se izjašnjavao kao Srbin. Dobar prir jer obraćenje zbog napredovanja u karijeri bio je slučaj Omer Paše Latasa početkom 19. stoljeća. Rođen je kao Mihailo Latas, Srbin i pravoslavac iz Like, sin dočasnika u Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini. Završio je vojnu akademiju s izvrsnim uspjehom ali očito izgubio nadu da će moći napraviti karijeru u habsburškoj vojsci nakon što mu je ocu suđeno zbog pronevjere državne imovine. Pobjegao je u Bosnu, prešao na islam i odselio se u Istanbul, gdje je postao učitelj. Jedan od njegovih učenika bio je prijestolonasljednik. Uskoro je ušao u vojsku i s vremenom stekao veliku reputaciju.
- ³¹ Vryonis, „Religious Change and Continuity in the Balkans”, str. 137-138.
- ³² Hadrovics, *Le peuple serbe at son eglise sous la domination turque*, str. 44-108, 135-157; Čubrilović, „Srpska pravoslavna crkva pod Turcima od 15. do 19. veka”, str. 163-188.
- ³³ Prema Pejanoviću, na brojnost i sastav bosanskog stanovništva za vrijeme osmanske vladavine utjecali su sljedeći faktori: useljavanje i iseljavanje, česte epidemije, podjarmljivanje stanovništva, danak u krvi, pogromi i nasilje, prisilno preseljavanje i disperzija naroda, neprestani vojne akcije i neprekidno prolaženje vojski, sudjelovanje bosanskih snaga u osmanskim ratovima na drugim granicama Carstva, ustanci i nemiri i njihovo suzbijanje, loše žetve i glad, i općenito teški socijalni i ekonomski uvjeti. Vidi *Stanovništvo BiH*, str. 13. Za utjecaj kontinuiranih migracija na podrijetlo i sastav stanovništva u raznim dijelovima BiH, vidi Petrić, „O migracijama stanovništva u Bosni i Hercegovini”, str. 5-16. U vrlo velikoj mjeri stanovništvo je odlazilo iz relativno prenaseljenih planinskih područja, gdje je ovisilo u prvom redu o stočarstvu, i naseljavalo se u relativno rjeđe naseljenim ravničarskim područjima s velikim rezervama poljoprivrednog zemljišta.
- ³⁴ Sućeska, „Stvaranje čiftluka u našim krajevima”, str. 43-45, 52.

- ³⁵ Pejanović, *Stanovništvo BiH*, str. 54.
- ³⁶ Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, str. 55-63.
- ³⁷ Prema popisu stanovništva od 1910, od ukupno 512.137 muslimana u BiH samo 2.289 osoba govorilo je turski, a 448 njih bili su Arapi. Citirano u Čerić, *Muslimani srpsko-hrvatskoga jezika*, str. 45. Pod osmanskom vladavinom vodeći bosanskohercegovački muslimanski intelektualci pisali su i objavljivali na turskom, arapskom i perzijskom, pa su bili dio intelektualne zajednice Srednjeg istoka. Među običnim narodom, kao kod njihove južnoslavenske braće, nastajala je narodna poezija na srpskom ili hrvatskom (ili, kako su ga oni zvali, bošnjačkom) jeziku. Neka djela bosanske narodne poezije izuzetne su ljepote. Balada, „Hasanaginica”, prevedena je na mnoge europske jezike – najprije ju je Alberto Fortis preveo na talijanski 1774, potom Goethe na njemački, Puškin na ruski, Prosper Merimee na francuski i Sir Walter Scott na engleski. Da bi se ostvarili kulturni kontakti između dviju kultura, postojala je takozvana aljamiado literatura, u kojoj su tekstovi na srpskohrvatskom tiskani modificiranim arapskim pismom. Vidi Balić, *Kultura Bošnjaka: Muslimanska komponenta*, str. 23-38, 53-119. Bosanskohercegovački Muslimani, kao i franjevci u Bosni, upotrebljavali su posebnu bosansku varijantu ćirilice, tzv. bosančicu.
- ³⁸ Čerić, *Muslimani srpskohrvatskoga jezika*, str. 78. Za kritiku Čerićevih pogleda od strane hrvatskog nacionaliste, vidi Macan, „Narodi Bosne i Hercegovine”, str. 524-528. Čerićevo djelo samo je jedno od mnogih koje su o etnogenezi bosanskohercegovačkih Muslimana u posljednjih nekoliko godina napisali autori Muslimani iz BiH. Citiram osobito: Redžić, *Prilozi o nacionalnom pitanju*, Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*; i Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*. Iako upotrebljavaju različite argumente, svi se ti autori slažu da Muslimani u BiH tvore posebnu etničku skupinu, u prilog čemu citiraju širok dijapazon postojećih radova, kao i religijskih, povijesnih i psiholoških razloga. Lockwood, *European Muslims: Economy and Ethnicity in Western Bosnia*, opisao je kako su se seljaci pripadnici tri nacionalne skupine u maloj skupini sela u zapadnoj Bosni različito osjećali i ponašali prije nekoliko godina. Vidi osobito str. 16-30. i 195-211.
- ³⁹ Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, str. 83-86. Hadžijahić doduše podržava tvrdnju da su bosanski Muslimani posebni i različiti od Srba i Hrvata, ali smatra da su „elementi po kojima se te tri grupe razlikuju mnogo manje važni od elemenata koji bosanske Muslimane čine sličnima drugim slavenskim narodima, a osobito Srbima i Hrvatima u BiH.” Glavni elementi sličnosti koje on identificira jesu jezik, oblici narodne umjetnosti, i slični ili jednaki narodni običaji i način razmišljanja.
- ⁴⁰ Feifalik, *Weg zur Lösung der bosnischen Agrarfrage*, str. 1-2, 12-23, 140-146, 153-158; Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, str. 13; Gaković, „Rješavanje agrarnog pitanja”, str. 12-13, 15. Feifalik nije ponudio rješenje za neravnotežu u vlasništvu nad zemljom, nego samo poboljšanje stanja time što je predložio da vlada kmetovima dodjeli zemlju iz vladinog fonda zemljišta i da istodobno provede program komasacije zemljišta.
- ⁴¹ Feifalik, *Weg zur Lösung der bosnischen Agrarfrage*, str. 139; Pejanović, *Stanovništvo BiH*, str. 47-48. Izvjestan broj Hrvata i Srba također je emigrirao iz BiH, ili u druge dijelove Austro-Ugarske i Srbiju ili u SAD. To je iseljavanje, međutim, za razliku od iseljavanja Muslimana u Osmansko Carstvo, bilo ekonomski motivirano.
- ⁴² Za austrougarsku politiku ekonomskog razvoja BiH, vidi osobito Sugar, *Industrialization of Bosnia-Herzegovina*, i Hrelja, *Industrija BiH*, osobito str. 114-121, 130-137.
- ⁴³ Nadvojvodu su ubili članovi Mlade Bosne, potpomognuti članovima još nekoliko srpskih

tajnih društava, a možda i časnicima srpske vojske. Mlada Bosna bio je kolektivni naziv tajnih udruženja učenika srednjih škola okupljenih po nacionalnoj i konfesionalnoj liniji, koja su u BiH doživjela procvat početkom 20. stoljeća. Te revolucionarne organizacije, sastavljene od srpske, hrvatske i muslimanske omladine, imale su nadnacionalni, svejugoslavenski program, koji je pozivao na uništenje Habsburške Monarhije i osnivanje zajedničke jugoslavenske države. Neriješeno agrarno pitanje postalo je sastavni dio njihovih parola.

O Mladoj Bosni, vidi Vucinich, „Mlada Bosna' and the First World War”, str. 45-70. Vucinich je i kritički procijenio opsežnu literaturu o toj temi. Vidi i *Pregled* (Sarajevo), 1975, br. 1. Cijeli broj je posvećen okruglom stolu na temu Mlada Bosna.

⁴⁴ Čorović, *Crna knjiga*, osobito str. 101-133. Ali vidi i Salihagić, *Muslimani u krilu jugoslavenske zajednice*, str. 30-31. Salihagić, bosanskohercegovački Musliman koji se smatrao Srbinom, usprotivio se paušalnim optužbama da su svi Muslimani bili odgovorni za djelovanje *Schutzkorpsa* i tvrdio da su mnogi Muslimani u njemu pomagali svojim pravoslavnim susjedima.

⁴⁵ Gaković, „Rješavanje agrarnog pitanja”, str. 16-17.

⁴⁶ Pravi razmjer tih nemira, osobito broj ranjenih i ubijenih, nije poznat. Najbolji izvještaj je onaj Gaković, „Agrarni nemiri u Bosni i Hercegovini”, str. 171-79. Vidi i Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, str. 146-177.

⁴⁷ Tomasevich, *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia*, str. 347-356; Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji*, str. 370-378, 438-452, 484-488.

⁴⁸ Mulalić, *Orijent na zapadu*, str. 109-110; Begović, *Muslimani u BiH*, str. 5-12.

⁴⁹ Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji*, str. 441-443, 446-452.

⁵⁰ Od 24 kabineta u parlamentarnom periodu od prosinca 1918. do siječnja 1929. bosanskohercegovački Muslimani (u pravilu predstavnici JMO-a) sudjelovali su u njih 9. Od 16 kabineta za vrijeme kraljevske diktature od siječnja 1929. do ožujka 1941, uključujući i Simovićev kabinet oformljen nakon državnog udara 27. ožujka 1941, sudjelovali su u njih 12. U nekim kabinetima tijekom oba ta razdoblja Muslimani su sudjelovali samo marginalno, to jest kao ministri bez portfelja. Za prvi period, vidi Sagadin, „Državna vlada”, str. 99-102, a za drugi, Kraljevina Jugoslavija, *Službene novine*, 1929-1941.

⁵¹ Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, str. 237.

⁵² Usprkos tvrdnji Stjepana Radića u *Živo hrvatsko pravo na BiH*, objavljeno 1908, da na temelju državnih i narodnih prava čitava BiH pripada Hrvatskoj, jasno je da je HSS u periodu između dva rata imao drugačiju politiku. Radio je na podjeli BiH između Srbije i Hrvatske u Federalnoj Jugoslaviji, jer je znao da je ne može dobiti cijelu. U zabilješci od 22. listopada 1928. o svojim razgovorima s Mačekom i Pavelićem, Ubaldo Rochira, talijanski generalni konzul u Zagrebu, izvijestio je talijansko Ministarstvo vanjskih poslova da Maček ima maksimalni i minimalni program podjele BiH. Maksimum za Hrvatsku bio bi dobivanje dvije trećine teritorija BiH, a minimum dobivanje samo teritorija zapadno od rijeke Vrbasa. Dio Hercegovine kao i Kotorski zaljev išli bi Crnoj Gori. Vidi Italija, Ministarstvo vanjskih poslova, *I documenti diplomatici Italiani*, 7. serija, sv. 7, str. 42-44. Profesor Dinko Tomašić (1902-1975) sa Sveučilišta Indiana, koji je bio jedan od Mačekovih savjetnika u drugoj polovici 1930-ih, rekao mi je da je HSS kao početnu pregovaračku poziciju isticao zahtjev za cijelom BiH, kako bi u kasnijem dosizanju kompromisa dobila što veći dio.

⁵³ Salihagić, *Muslimani u krilu jugoslavenske zajednice*, str. 53-54, 60-64; Begić, „Pokret za autonomiju BiH u uslovima sporazuma Cvetković-Maček”, str. 177-191; Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, str. 152.

- ⁵⁴ Muftić je bio i član delegacije koja je otišla u Karlovac dočekati Pavelića kad se ovaj vratio u Hrvatsku iz egzila u Italiji. Colić, *Takozvana NDH 1941.*, str. 95, 103.
- ⁵⁵ Prema Hadžijahiću, *Od tradicije do identiteta*, str. 155, Džafer Kulenović nije podržao memorandum koji su neki zastupnici JMO-a i dva važna bosanskohercegovačka Srbina, Savo Besarović i Dušan Jeftanović, uputili njemačkim vlastima u travnju 1941, u kojem su tražili da se BiH proglasi autonomnom i stavi pod direktnu zaštitu Njemačke. U svom izvještaju o situaciji u NDH u prosincu 1941, Glaise, koji općenito nije bio sklon bosanskohercegovačkim Muslimanima, također je naveo da su u travnju 1941. bosanskohercegovački Muslimani zatražili da Bosna bude uključena u Treći Reich kao posebna zemlja Njemačkog Reicha, sa statusom sličnim onom koji je BiH imala pod Austro-Ugarskom. Vidi Micr. No. T-501, Roll 266, Fr. 198.
- ⁵⁶ Kako su srpska populacija, oko 30% ukupne, i mala židovska i romska populacija bile stavljene van zakona, Muslimani, koji su uz Hrvate bili građani prvoga reda, u ustaškoj državi su, proporcionalno svojoj brojnosti, trebali imati udio u vlasti od 20 do 25%.
- ⁵⁷ *Zbornik zakona i naredaba NDH, 1941*, str. 180, 184, 195.
- ⁵⁸ Prema popisu koji je, na temelju podataka dobivenih 1937. od talijanskih vlasti pripremila jugoslavenska vlada, među 510 ustaša, uključujući i Pavelića, koji su živjeli u logorima na talijanskim otocima ili pojedinačno ili u grupama u drugim dijelovima Italije, bio je samo jedan Musliman, Muhamed Pilav, ali oko 150 Hrvata iz BiH. Vidi Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, str. 564-574, osobito str. 571. Prije toga postojao je samo jedan Musliman, Hasan Huskić, u ustaškom logoru u Janka Puszi kod Nagykanizse u jugozapadnoj Mađarskoj, vidi, isto, str. 104. Nisam vidio nijedan dokument iz vremena NDH u kojem bi se spominjala njihova imena.
- ⁵⁹ Colić, *Takozvana NDH 1941.*, str. 161; Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni*, str. 53-60. Nadbiskup Šarić bio je hrvatski ultranacionalist i oduševljeni pristaša Pavelića i ustaša.
- ⁶⁰ Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni*, str. 43-95, pokazuje da Muslimani nisu imali baš mnogo veze ni s Ustaškim pokretom i Vojnicom ni s državnom administracijom u BiH.
- ⁶¹ Vidi izvještaj Willyja Requarda, dužnosnika njemačkoga poslanstva u Zagrebu, napisan 2. lipnja 1943, sa studijskog putovanja po BiH, na Micr. No. T-120, Roll 5783, Frs. H298,645-49.
- ⁶² U nekim dijelovima BiH, ustanak velikog broja Srba protiv ustaškog režima u ljeto 1941. u početku je vođen kao borba protiv „Turaka”. To je važno i za one koji su kasnije otišli u četnike i za one koji su bili predvođeni partizanima, ali među kojima se partizanska politika suradnje među nacionalnim skupinama u borbi protiv okupacijskih i kolaboracionističkih snaga još nije bila stabilizirala. Vidi, na primjer, dva rada Dušana Lukača, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, str. 189-201, 269, 297-298, 329, i „Prilog istraživanju nacionalnog pitanja u Bosni i Hercegovini”, str. 473-477. Vidi i Purivatra, „Stav KPJ prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku narodnooslobodilačkog rata”, str. 509-514.
- ⁶³ Za memorandum iz studenoga 1941. vidi A VII, fond NDH, reg. br. 18/1-2, kutija 18e. Za oštru izjavu Muslimana Bijeljine od 2. prosinca 1941. vidi reg. br. 12/5-4-5, kutija 62. Za Glaiseove komentare, vidi Micr. No. T-501, Roll 266, Frs. 197-98.
- ⁶⁴ Glaiscov izvještaj od 5. prosinca 1941, na Micr. No. T-77, Roll 895, Frs. 5,646,526-28.
- ⁶⁵ Vidi A VII, fond NDH, reg. br. 31/3, kutija 182 za Kvaternikovu naredbu te reg. br. 27/24-1, kutija 86 za 182 za dekret iz Sarajeva.
- ⁶⁶ Bilo je direktnih pregovora sa Srbima, ali je njihov domašaj bio skroman. U Nevesinju

- je 8. srpnja 1942. sklopljen sporazum između srpskoga i muslimanskoga predstavnika u kojem su se svečano obavezali na mir i uzajamno poštovanje, okrivljujući ekstremiste na obje strane za provokacije, obećali da će onemogućiti takve provokacije i dogovorili povrat stoke koju su jedni od drugih bili opljačkali. Micr. No. T-821, Roll 403, Fr. 76.
- ⁶⁷ Za memorandum iz rujna 1942. vidi Micr. No. T-821, Roll 403, Fr. 76. Za muslimanske napore početkom listopada, vidi Micr. No. T-120, Roll 5785, Frs. H300,260-63 i Micr. No. T-120, Roll 5788, Frs. H302,554-58. Popovčeva jedinica surađivala je s četnicima i u bitci na Neretvi, ali nisu se baš istakli. Ubrzo nakon toga Popovac je ubijen. Za muslimanski zahtjev talijanskoj vladi, vidi Micr. No. T-120, Roll 5788, Frs. H302,554-58 i Micr. No. T-120, Roll 5788, Frs. H302,554-58.
- ⁶⁸ Za regrutiranje za Hrvatsku legiju, vidi Tomasevich, *The Chetniks*, str. 395. Za njemačko odbijanje dopuštenja stacioniranja talijanskih trupa u Sarajevu, vidi Micr. No. T-77, Roll 895, Frs. 5,646,466-68; Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 1067-70 i 1075-76 i Micr. No. T-501, Roll 268, Fr. 668.
- ⁶⁹ Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,774-92. Memorandum nije bio potpisan, i ni Glaise ni Kasche nisu ga smatrali važnim, a osobito nisu vjerovali da je među Muslimanima moguće regrutirati snage za borbu protiv partizana i četnika (Frs. H306,769-70). Kasnije je Karl von Krempler, SS oficir koji je imao dobre kontakte s Muslimanima u BiH, rekao da je autor memoranduma bio Muhamed Pandža, član Ulema medžlisa (najviši organ vjerske vlasti bosanskohercegovačkih Muslimana, sastoji se od četiri člana i reis-ul-uleme kao predsjednika, vidi Micr. No. T-311, Roll 189, Fr. 263). Pandža možda jest bio glavni autor memoranduma, ali vjerojatnije je bio rezultat zajedničkih napora grupe Muslimana. Pandža je godinama u Sarajevu bio predsjednik muslimanske dobrotvorne organizacije, Merhameta, koja se za vrijeme rata brinula za muslimanske izbjeglice. Na početku rata bio je izrazito pronjemački orijentiran i postao otvoreni zagovornik SS divizije Handžar. Kasnije je međutim promijenio poglede. Vidi str. 2-3. pisma od ukupno 7 stranica Hasana Bajralitarovića generalu Phlepsu od 15. studenoga 1943, u Heinrich Himmler Collection, kutija 5 (File 281), Hoover Institution Archives.
- ⁷⁰ Stein, *The Waffen SS*, str. 179-80; Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 553. Vidi i Himmlerov govor vođama divizije u logoru za obuku kod Neuhammera u Šleskoj 11. siječnja 1944, na Micr. No. T-175, Roll 94, Frs. 2,614,877-87.
- ⁷¹ Vidi sporazum između Himmlera i Hadži Amin el Husseinija od 19. svibnja 1943, u Heinrich Himmler Collection, kutija 5 (File 281), Hoover Institution Archives. Edmund Veessenmayer, dužnosnik njemačkoga ministarstva vanjskih poslova, izjavio je da je veliki muftija planirao osnivanje „Sjedinjenih Islamskih Država koje bi se protezale od Maroka do Bosne”. Ti su planovi nastali u proljeće 1942. kad su Nijemci i Talijani vjerovani da će njihove snage uskoro stići do Kaira. U očekivanju tog trijumfa, Mussolini je otputovao u Afriku i Veessenmayer je otpratio velikog muftiju i Rašida Ali Gailanija, bivšeg predsjednika iračke vlade, u Rim. Vidi ispitivanje Veessenmayera poslije rata, na Micr. No. 679, Roll 3, Fr. 641.
- ⁷² Micr. No. T-120, Roll 5782, Frs. H297,602-3, i Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 878-79, koji sadrži Glaiseov izvještaj Himmleru od 24. veljače 1943. godine. Glaise je napisao da je potpredsjednik vlade Kulenović savjetovao da se divizija sastavljena isključivo od Muslimana ne osniva. Prema njegovom mišljenju, 1941. bilo bi lako regrutirati čak i sto tisuća Muslimana koji bi služili pod njemačkom zastavom, ali u proljeće 1943. moglo se očekivati samo neznatan dio toga. Kao član vlade koja je bila protiv isključivo muslimanske divizije, Kulenović je vjerojatno bio vezan dužnošću da odgovara Nijemce. Otrprike u isto vri-

NDH: Bosanskohercegovački Muslimani

jeme vlada NDH raspustila je Hadžiefendićevu legiju koju su Nijemci planirali upotrijebiti kao jezgru njihove muslimanske divizije. Nijemci su to interpretirali kao inat.

- ⁷³ O pripremama za posjet velikog muftije BiH, vidi izvještaj službenika njemačkog izaslanstva u Zagrebu Kascheu 27. ožujka 1943, na Micr. No. T-120, Roll 5783, Frs. H298,653-55. Za izvještaj velikog muftije o njegovom putovanju u BiH početkom travnja 1943, poslan njemačkom Minisarstvu vanjskih poslova, vidi Micr. No. T-120, Roll 5782, Frs. H297,610-12. Nakon što je potpuno formirana, Handžar divizija imala je 30 imama.
- ⁷⁴ Šuljkovu verziju njegovog posjeta BiH i njegovu kritiku na račun dvojice SS časnika koji su ga pratili, vidi u Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 92-94. Phlepsovo priopćenje JMO od 19. travnja 1943, vidi u Heinrich Himmler Collection, kutija 5 (File 281), Hoover Institution Archives. Budakov izvještaj, vidi u Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 463-70. Vidi i Glaiseov izvještaj vrhovnom zapovjedniku za jugoistočnu Europu od 20. travnja 1943, na Micr. No. T-501, Roll 268, Fr. 38.
- ⁷⁵ Za sporazume od 11. i 23. srpnja 1943. između Njemačke i NDH o dodjeli novih regruta iz NDH, vidi Micr. No. T-120, Roll 5782, Frs. H297,582-86. Prvih šest mjeseci svoga postojanja divizija je imala i oko tisuću muslimana Albanaca s Kosova. U veljači i ožujku 1944. oni su izdvojeni iz divizije Handžar i u travnju 1944. upotrijebljeni kao jezgra nove 21. SS dobrovoljačke divizije Skenderbeg.
- ⁷⁶ Za pobunu, vidi Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H301,454-58, i Labović, *Refleksi revolucije*, str. 127-141. Vidi Bergerov izvještaj od 25. rujna 1943, u Heinrich Himmler Collection, kutija 5 (File 281), Hoover Institution Archives.
- ⁷⁷ Dugačke izvatke iz te direktive, vidi u Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,235-49, a za povlačenje direktive, vidi Fr. H306,503. Imam korpusa 9. planinske armije Waffen SS uputio je imamima divizije Handžar i planirane divizije Kama, koje su ga sačinjavale, okružnicu datiranu 6. rujna 1944. u kojoj potiče vjeru u korpus koji bi za Muslimane iz BiH mogao postati politička jezgra i popuniti vakuum koji je nastao kao posljedica pomanjkanja starijih vođa. Imam zagovara suradnju s četnicima u borbi protiv partizana, a ustaše nije ni spomenuo. A VII, fond Nijemci, reg. br. 14/4, kutija 9. Nakon rata, jugoslavenski timovi koji su pretraživali logore u Njemačkoj i Austriji pronašli su izvjestan broj bivših časnika i dočasnika divizije Handžar. Ovi su potom odvedeni u Jugoslaviju, izvedeni pred vojne sudove i osuđeni na zatvorske kazne ili na smrt. Za primjere izjava koje su ti ljudi dali, vidi A VII, fond Nijemci, reg. br. 17/5 i 52/4, kutija 9.
- ⁷⁸ Micr. No. T-120, Roll 5784, Fr. H299,234.
- ⁷⁹ Vidi A VII, fond Nijemci, reg. br. 25/4, kutija 9, str. 3 „Izvještaja o zločinima 13. SS bosanskohercegovačke Handžar divizije” Komisije BiH za utvrđivanje zločina počinjenih od strane okupacijskih sila i njihovih pomagača, sastavljen u Sarajevu u ožujku 1947. godine.
- ⁸⁰ Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,700-701. Nešto kasnije, stožer divizije Kama povučen je iz NDH i upotrijebljen pri formiranju 23. dobrovoljačke oklopne divizije Nederland. Stein, *The Waffen SS*, str. 185; Keilig, *Das Deutsche Heer, 1939-1945*, 2, poglavlje 141, „Kommandobehörden der Waffen SS”, str. 20.
- ⁸¹ Memorandum od 5. listopada, vidi u Micr. No. T-120, Roll 5784, Fr. H299,217. Kascheov brzojav, vidi u Micr. No. T-311, Roll 194, Fr. 863. Nijemci su pokušali upotrijebiti divizijske imame kako bi zaustavili raspad, ali bezuspješno.
- ⁸² Za raspuštanje SS jedinica iz NDH, vidi Micr. No. T-120, Roll 5784, Frs. H299,415-17. Nisam uspio ustanoviti za koje su se, od ponuđenih opcija, vojnici odlučili. Za kasniju upotrebu imena Handžar, vidi *Kriegstagebuch*, sv. 4, dio 2, str. 1151, i Stein, *The Waffen SS*, str. 184.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- ⁸³ Njemački prijevod Mulalićeva pisma iz prosinca 1943. vidi u Micr. No. T-311, Roll 196, Frs. 244-49. Mulalić je kasnije napisao i druga pisma važnim bosanskohercegovačkim Muslimanima, zagovarajući Mihailovićeovu stvar. Vidi Hurem, „Konceptija nekih muslimanskih građanskih političara o položaju Bosne i Hercegovine”, str. 533-548.
- O četničkim jedinicama bosanskohercegovačkih Muslimana, vidi Micr. No. T-501, Roll 266, Frs. 554-55. O tome se malo zna. O vrlo složenom razvoju događaja u sjeveroistočnoj Bosni u posljednjih osam mjeseci rata s opisom odnosa između partizana, četnika, ustaša i različitih muslimanskih skupina, vidi Lazarević, „Sjeveroistočna Bosna”, str. 157-213.
- ⁸⁴ Za detaljnu informaciju o Huski Miljkoviću i njegovim jedinicama, kako su problem vidjele ustaške vlasti i Nijemci, uključujući i njemačke izvještaje o pokušajima SS-a da likvidira Husku i sljedbenike, vidi Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,535-37, i Micr. No. T-314, Roll 566, Frs. 314, 450-53, 511-14, 551-77, 602-7, 646-47. i 651-68. Za izvještaj o njegovoj smrti, vidi Micr. No. T-120, Roll 5793, Fr. H306,387. Za partizansko gledanje na stvari, vidi Bijedić, *Ratne slike iz Cazinske krajine*, str. 9-98. Bijedić, Musliman iz bihačkog kraja, bio je postavljen za političkog komesara u Huskinim jedinicama kada je Huska po drugi puta, u siječnju 1944, prešao na partizansku stranu.
- ⁸⁵ Jugoslavija, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 3, str. 322; Nešović, *Prvo i drugo zasjedanje AVNOJ-a*, str. 168, 188-90, 223.
- ⁸⁶ Njemački prijevod Pandžina proglasa, vidi u Micr. No. T-311, Roll 189, Frs. 264-65. Pandžine govore podrške partizanima, vidi u Selimović, *Sjećanja*, str. 148-151. Selimović govori o Pandži kao o reis-ul-ulemi, što je očito greška. Pandža je bio član Ulema međžlisa. Vidi bilješku br. 69 u ovom poglavlju.
- ⁸⁷ Njemački prijevod njegovog iskaza zagrebačkoj policiji, vidi u Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,129-46. Izvještaje istrage o strijeljanju 69 Muslimana zbog navodnih aktivnosti u korist partizana od strane 7. SS divizije Princ Eugen u selu Košutici u istočnoj Bosni u srpnju 1943, vidi u Micr. No. T-120, Roll 5788, Frs. H302,257-75. O tome, kao i o incidentima u rujnu 1943. koji su rezultirali smrću još više Muslimana, vidi i izvještaj generala Phlepsa, komandanta 5. SS planinskog korpusa Himmleru 7. rujna 1943. na Micr. No. T-175, Roll 81, Frs. 2, 601,899-901. Prema Phlepsu, „oko 50% Muslimana u Mostaru moramo smatrati simpatizerima partizana”.
- ⁸⁸ O Zelenom kadru u sjeveroistočnoj Bosni u zadnjoj fazi rata, vidi u Lazarević, „Sjeveroistočna Bosna”, str. 157-161, 168, 175. Topčićeve ideje, vidi u Hurem, „Konceptija nekih muslimanskih građanskih političara o položaju Bosne i Hercegovine”, str. 546-547. Vidi i poruku njemačkog Ministarstva vanjskih poslova Kascheu od 23. ožujka 1944. u kojoj je dobio posebne informacije o situaciji u Bosni, na Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,161-64.
- ⁸⁹ Za ovaj memorandum, vidi A VII, fond NDH, reg. br. 1/23, kutija 86, ili Micr. No. T-175, Roll 460, Frs. 2,979,461-70.
- ⁹⁰ Micr. No. T-175, Roll 460, Frs. 2,979,477-79.
- ⁹¹ Za stanje u istočnoj Hercegovini u rujnu 1941, vidi izvještaj koji je Avdo Humo, Musliman, uputio svojoj partizanskoj komandi, u *Zborniku DNOR*, 4. serija, 1. knjiga, str. 158-60. Za stanje u Bosanskoj krajini, vidi Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, str. 189-194, 268-269, 297, 329. Za stanje u BiH općenito, vidi Purivatra, „Stav KPJ prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku narodnooslobodilačkog rata”, osobito str. 509-522.
- ⁹² Sojić, „Ustanak u Bosni i Hercegovini”, str. 11-12, 22-23.
- ⁹³ Vukmanović Tempo, „Narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini”, str. 126-153. Za procjenu Crne legije od strane vodećeg ustaše koji je odigrao značajnu ulogu u njezinu

osnivanju i opremanju, vidi Kvaternik, „Talijanska politika spram N.D.H. 1941. i 1942”, str. 178-186.

⁹⁴ O tim sporazumima, vidi Tomasevich, *The Chetniks*, str. 226-31. Za muslimanske sumnje u stabilnost vlasti NDH u istočnoj Hercegovini već u studenom 1941, vidi izvještaj vojne komande Sarajeva od 4. studenoga 1941. u A.VII, fond NDH, reg. br. 41/2-12, kutija 233.

⁹⁵ U rezoluciji Pete zemaljske konferencije KPJ održane u Zagrebu u listopadu 1940. stoji da će KPJ nastaviti „borbu protiv nastojanja srpske i hrvatske buržoazije da podijele Bosnu i Hercegovinu između sebe, a da ne pitaju narod na tom prostoru. Mi, komunisti, smatramo da narodi Bosne i Hercegovine moraju sami odlučiti i pronaći rješenje za svoj prostor uvođenjem autonomije ili nečim sličnim”. *Komunist* (Beograd), 1946, br. 1. str. 117-118. Za postupni razvoj stavova KPJ o autonomiji BiH, koji je rezultirao time da je BiH dobila status šeste federalne jedinice u Jugoslaviji, vidi, primjerice, Babić, „Komunistička partija Jugoslavije i pitanje položaja Bosne i Hercegovine”, str. 219-240. Za izjave KPJ, njegovih raznih foruma i partizanskih vojnih komandi o problemu bosanskohercegovačkih Muslimana za vrijeme i poslije rata, vidi Purivatra, „Stav KPJ prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku narodnooslobodilačkog rata”, str. 491-531.

Postojale su četiri partizanske brigade sačinjene od Muslimana iz BiH. Prva je formirana u rujnu 1943. Jugoslavija, *Vojna enciklopedija*, 2. izd., sv. 5, str. 661-62. Naravno, Muslimana je bilo i u drugim partizanskim jedinicama u BiH.

⁹⁶ A. Babić, „Mjesto i uloga ZAVNOBIH-a”, str. 320-21; Purivatra, „Stav KPJ prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku narodnooslobodilačkog rata”, str. 514-516. Od ratnog materijala, vidi osobito govore Rodoljuba Čolakovića, vodećeg bosanskohercegovačkog komunistu u to vrijeme, na prvom i drugom zasjedanju ZAVNOBIH-a, u njegovim *Izabrani govori i članci*, sv. 1, str. 47-61, 65-78.

⁹⁷ U popisu stanovništva iz 1948, od ukupno 885.689 Muslimana u BiH 71.991 izjasnio se kao Srbin islamske vjere, 25.295 kao Hrvati islamske vjere, a 788.401 kao „musliman, neopredijeljen”. U popisu stanovništva 1953. velika većina izjasnila se kao „Jugoslaven, neopredijeljen”. U popisu stanovništva 1961. izjasnili su se kao „Musliman u etničkom smislu riječi”. Vidi Jugoslavija, Savezni zavod za statistiku, *Statistički bilten*, br. 727, str. 4-6, i Jugoslavija, Savezni zavod za statistiku i evidenciju, *Statistički godišnjak*, str. 60-76. O Ustavu iz 1963, vidi Jugoslavija, *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, str. 95. Slične odredbe nalaze se i u Ustavu usvojenom 25. veljače 1974. godine. Za dileme bosanskohercegovačkih Muslimana o identitetu, vidi Selimović, *Derviš i smrt*, str. 365-367.